АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинҹи бурахылыш

АЗӘРБАЈҸАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1969

Scanned with CamScanner

İ954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Икинчи (62-чи) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1969

Scanned with CamScanner

МҮНДӘРИЧАТ

В. И. ЛЕНИНИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ ГАРШЫСЫНДА

К. Һәсәнов. Азәри шифаһи халг јарадычылығында Ленин идејаларынын тәрәннүмү 3

Ч. ЧАББАРЛЫНЫН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 70 ИЛЛИЈИ

Б. Садыгов. Бөјүк сөз сәнәткары 13
А. Абдуллајев. Рус мәктәбләриндә азәри дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри һаггында 22

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ј. Ш. Кәримов. Лексик нөгсанлар вә онларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында 31
Н. Күнәшли. Ибтидаи мәктәбдә ана дили әсас тәдрис фәннидир 40

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

Б. Әһмәдов. Азәри дили үзрә јени програм вә онунла ишләмәк јоллары һаггында 50
С. Абдуллајев. Һөкм, чүмлә вә үслуб 65
Ә. Гәрибзадә. Дилин тәдрисиндә үслубијјат мәсәләләри 71
С. Рзајев. Ешитмә фе'лләри 79

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Д. Һачыјев. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмы һаггында 85
Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб 91
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 98

CamScanner ile tarandı

В. И. ЛЕНИНИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ ГАРШЫСЫНДА

АЗӘРИ ШИФАҺИ ХАЛГ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ЛЕНИН ИДЕЈАЛАРЫНЫН ТӘРӘННҮМҮ

К. ҺӘСӘНОВ,

С. М. Киров адына АДУ-нун әсаслы китабханасынын директору.

Ингилабын илк күнләриндән башлајараг, башга халгларда олдуғу кими, азәри халгы да рәһбәрин сағлығында ашыг ше'риндән башга онун һаггында онларча нағыл, әфсанә, рәвајәт, бајаты, нәғмә, аталар сөзү вә саир халг јарадычылығы нүмунәләри јаратмышдыр ки, онлар инди дә јашамагдадыр. Шифаһи әдәбијјат нүмунәси сөз сәнәтидир. Јахшы сөз сәнәти исә дилдән-дилә кечә-кечә чилаланыр вә кәскин тә'сир гүввәсинә малик олур. В. И. Ленин халг јарадычылығында инсанларын һәјат, кәләчәк хошбәхт јашајыш һаггындакы арзу вә истәкләринин ифадәсини көрүрдү. Ленинин катиби Бонч-Брујевич рәһбәр һаггында хатирәләриндә јазыр ки, бир дәфә сөһбәт епос һаггында кедирди. Мән В. И. Ленинә дедим ки, китабханамда дастан, халг маһнысы вә нағыллардан ибарәт китаблар вардыр. Ленинин хаһиши илә мән она бир нечә китаб тәгдим етдим. Сәһәр Ленинин јанына кедәркән о, Ончуковун рус халг нағыллары китабыны мәнә гајтарараг деди ки, нә мараглы материалдыр. Бунлары ичтимаи сијаси нөгтеји-нәзәрдән үмумиләшдирмәк, тәдгиг етмәк үчүн бир әл, јахуд арзу чатышмыр, бу материаллар әсасында халгын арзу вә истәкләри һаггында көзәл тәдгигат әсәрләри јазмаг олар. Бизим әдәбијјат тарихчиләримизи бах бунлара чәлб етмәк лазымдыр.

Scanned with CamScanner

Бунлар бизим дөврүмүздә халг психолокијасыны өјрәнмә[к] үчүн әсил халг јарадычылығы нүмунәләридир[1].

В. И. Ленин халгын мә'нәви сәрвәтләрини мәһәббәтлә севир вә өјрәнирди. Шифаһи халг јарадычылығы даһи рәһбәри бүтүн өмрү бoју марагландырмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, В. И. Ленинин әсәрләриндә сајсыз-һесабсыз халг мәсәлләри, афоризм, әфсанәви сурәтләр, маһнылар өз әксини тапмышдыр. Ленин мәшһур алим Далын тәртиб етдији рус аталар сөзү вә мәсәлләриндән ибарәт лүғәт китабыны һәмишә јазы столунун үстүндә сахлар, өјрәнәр, мүнасиб нүмунәләри сечиб, нитгләриндә вә әсәрләриндә онлардан истифадә едәрди. Чүнки бунларда о, халг мүдриклијини, бөјүк фикир вә һиссләрин јығчам ифадәсини көрүрдү. Ленин дејирди: һәкиманә сөзләр мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини чох сәррастлыгла ачыб көстәрмәјә гадирдир.

Көркәмли алим Е. М. Кржижановски јазырды: «Сибирдә сүркүндә оларкән мән В. И. Ленинә бир нечә јерли аталар сөзү сөјләдикдә о, һејрәтлә деди:

«Чох көзәл, чох көзәл! Бах, бизим јазычыларымыз бурадан өјрәнмәлидирләр. Бирчә чүмлә илә балтаны көкүндән вурур. Мүтләг бир мәчмуә дүзәлтмәк лазымдыр. Бу мәчмуә насир вә натигләр үчүн бир хәзинә олачагдыр[2]».

Доғрудан да мараглыдыр ки, В. И. Ленинин әсәрләриндә: «бир аддым ирәли, ики аддым кери», «аз олсун, јахшы олсун», «ким кими» вә саир бу кими ифадәләр зәрб-мәсәл һалына кечәрәк халгын дилиндә әзбәр олмушду.

Азәри халгы арасында В. И. Ленин һаггында бир нечә нағыл јаранмышдыр. Онлардан бири «Әсримизин нағылы» ады илә илк дәфә «Коммунист» гәзетинин 1920-чи ил 6 мај тарихли нөмрәсиндә чап олунмушдур[3]. Редаксија бу нағылы сөјләјән вә топлајан һаггында мә'лумат вермәмишдир. «Әсримизин нағылы»нда азәри халгынын Совет һакимијјәти уғрунда апардығы мүбаризәдән данышылыр. Әсәр форма е'тибары илә халг нағылларына чох бәнзәјир. Бурада әфсанәви, әсатири епизодлар өн плана чәкилсә дә, тарихи һәгигәтләр, реал һәјат һадисәләри габарыг тәсвир олунур вә муасирлик өзүнү көстәрир. Халг ингилабыны, ингилаб нәтичәсиндә әлдә едилән јени азад

[1] В. Д. Бонч-Брујевич. В. И. Ленин об устном народном творчестве — «Советскаја етнографија», 1954, № 4, сәһ. 118.

[2] «Литературныј современник» журналы, 1940, № 1, сәһ. 10.

[3] Бах: П. Әфәндијев, «Азәрбајчан халг јарадычылығында Ленин», Бакы, Азәрнәшр, 1965, сәһ. 12.

CS CamScanner ile tarandi

гурулушу алгышлајыр, истисмар дүнјасына — ағалар, гуллар дүнјасына өз нифрәтини билдирир. Нағылын башланғычында романтик бир дилло бәшәријјәтин мәншәиндән, јер үзүндә варлы вә јохсулларын, залым вә мәзлумларын мејдана кәлмәсиндән бәһс олунур. Әсәрдә тәбии бир јолла нағыл едилир ки, гәдимдән бәри залымлар мәзлумлара олмазын әзијјәт верир, онлары бир-бирилә вурушдурурдулар. Мәзлумлар исә бу зүлмдән чыхыш јолу тапмагда чәтинлик чәкирдиләр. Елә бу заман мәзлумларын ичәрисиндән «беш-үч әгилли» чыхыр. Онлар әтрафына адамлар топлајараг дағлара чәкилир, фикирләшир, фикирләшир вә нәһајәт, мәзлумлара мүрачиәт едиб анлатмаға чалышырлар ки, «гардашлар, әкин әкән биз, мал-давар сахлајыб, памбыг сәпән биз, ун верән биз, фабрик-заводларда чалышан биз, көмүр шахталарында ишләјән, дәнизләрин дибиндә үзән, һавада учан вә топ-түфәнк һазырлајан биз, һакимләрин әмрилә бир-биримизи гыран биз, өлән биз, өлдүрән бизик.

Бәс бизим зәһмәтимиздән ләззәт алан кимдир? Беш-үч нәфәр шејтан тәбиәтли чанаварлар дејилми?

Бәс нә етмәли?

Әл-әлә вериб, бир јердә зәһмәт чәкмәли, газандыгларымыздан чанаварлара вермәјиб, онлары бир дәфәјә әзмәли.

Чүмлә-чаһан мәзлумлары буна гулаг асды, һамы бир ағыздан алгышлады».

«Әсримизин нағылы» мараглы хүсусијјәтләрә маликдир. Бурада В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији Коммунист Партијасынын бәшәријјәтин азадлығы уғрунда апардығы мүбаризәси, бу мүбаризәнин инкишаф мәрһәләләри халг нағылларына мәхсус рәван бир дилло сөјләнилир. Бурада «Шејтанын тохум сәпәрәк» мәзлумлары бир-бирилә савашдырмасындан, бу јолла ингилабы кечикдирмәсиндән бөјүк тәәссүфлә данышылыр. Сонра халг 1905 вә 1918-чи илләрдә төрәдилән милли гырғынлара ишарә вурур. Нағылын ахырында көстәрилир ки, мәзлумлар бирләшәрәк һүррийјәти әлдә едирләр вә азадлыг бајрағыны галдырырлар. Лакин дүшмәнләр бу бајрағы әлә кечирмәк үчүн бирләшир вә 14 чаһанкир һүчума кечир. Чаһанкирләрин фитнәләри баш тутмур, мәзлумлар азадлыг бајрағыны даһа јүксәкләрә галдырырлар.

Бурада халг, Октјабрын гәләбәсини вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра харичи һәрби мүдахиләни әкс етдирмишдир.

Scanned with CamScanner

Бүтүн нағылдакы әһвалатлар партијанын кечдији мүбариз-зә јолу илә сәсләшир.

«Биличи баба» адлы башга бир нағылы фолклоршүнас Әһлиман Ахундов топлајыб «Коммунист» гәзетинин 1957-чи ил 95-чи нөмрәсиндә дәрч етдирмишдир.

Нағылда једди өлкәдә јашајан једди гардашын әсарәт алтында јашадыглары, истисмардан јаха гуртармаг үчүн чыхыш јолу ахтармаларындан данышылыр. Гардашлар бир күн бир јерә топлашыб мәсләһәтләширләр. Бир гоча онлара дејир ки, Москвада биличи баба јашајыр. Әкәр өзүнүзү она јетирә билсәниз, о, сизин дәрдинизә әлач тапачагдыр. Чох әзаб вә әзијјәтдән сонра гардашлар Биличи бабаны тапырлар. О, гардашларын һәрәсинә бир китаб, бир түфәнк вә бир дә хәнчәр верир вә гардашлара тапшырыр ки, онлар силаһлары Гаф дағынын башында күнәшин шүалары алтында гыздырараг һазырласынлар вә китабда јазыланлары охујуб өјрәнсинләр; сонра исә јенә онун (Биличи бабанын) јанына гајытсынлар.

Гардашлар Гаф дағынын ән јүксәк зирвәсинә чатан кими Күнәш Гаф дағынын лап башына кәлди. Күнәшин нурундан Биличи баба кәнара чыхды. Бөјүк гардаш деди:

— Еј биличи баба, сән бура нә чүр кәлдин?

Биличи баба күлүб деди:

— Дүнјанын күнәши мәни һәмишә кәздирир.

Биличи баба онларын гылынчларыны, түфәнкләрини илдырым сујуна чәкиб, јенә әршә галхды, көздән итди.

Гардашлар Гаф дағындан Москваја гајытдыглары заман исә Биличи баба онлары баша салараг дејир: әввәл-әввәл буржуjларын һөкумәтини јыхмаг, фабрикләрини, заводларыны, мә'дәнләрини әлләриндән алмаг лазымдыр. Торпағы кәндлиләрә пајламаг лазымдыр. Горхмајын, икид олун. Икидләр һәмишә галиб кәлирләр. Беләликлә, гардашлар падшаһа гаршы вурушан сајсыз-һесабсыз инсанлара говушурлар. Вурушун гызғын јериндә көј курулдады, күнәш ениб лап ашағыда дајанды. Күнәшин нурундан Биличи баба кәнара чыхды, үзүнү фәһләләрә, әскәрләрә тутуб деди:

— Горхмајын, сиз галиб-кәләчәксиниз.

Фәһлә вә кәндлиләр бу мүбаризәдә галиб кәләрәк өз һөкумәтләрини јаратдылар.

Халг садә, ајдын, ширин бил дилләә өзүнүн азадлыға чыхмасы вә бу јолда даһи Ленинин хидмәтләрини әфсанәви мотивләрлә нағыл едир. Нағылларда, дастан вә рәвајәтләрдә ән

CamScanner ile tarandı

әзиз, севимли вә мүгәддәс гәһрәманларыны күнәшин нуруна бәнзәдирләр. Халга көрә, Ленин һәмишә күнәшлә кәзир. О, о гәдәр ишыглы вә јүксәкдир ки, һәр јери, һәр кәси көрүр. Лазым олдугда зәһмәткешләрин дадына чатыр, онлары хилас едир. Ленин ингилабын ишығы, күнәши, јол көстәрәнидир. Бунлар халгын гәлбиндән гопуб кәлән тәбии вә сәмими дујғуларыдыр.

В. И. Ленинә халгын миннәтдарлығы вә мәһәббәти «Гардашлар», «Ана» кими нағыл вә рәвајәтләрдә дә өз бәдии әксини тапмышдыр[1].

Азәри шифаһи халг јарадычылығынын ән чох јајылмыш жанрларындан бири олан бајатыларда да халг Ленинә өзүнүн сонсуз мәһәббәтини билдирмишдир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гәләбәсинин илк күнләриндән башлајараг сон заманлара гәдәр мүнтәзәм олараг Ленин һаггында бајатылар јаранмышдыр. Ингилабын илк илләриндә халг:

Әзизим гара иди,
Кирпијин гара иди.
Бәјләр ханлар әлиндән
Күнүмүз гара иди[2]

Јахуд

Әзизим сојулурду,
Су дашыб сојулурду.
Гамчыларын алтында
Дәримиз сојулурду[3].

дејә, кечмишдәки ағыр һәјаты нифрәтлә јад едир, јени гурулан азад һәјаты алгышлајыр:

Әзизим кәлмәсәјди,
Дәрдими билмәсәјди,
Бир касыб сағ галмазды
Бу шура кәлмәсәјди[4].

Ленинин идејалары, Ленинин јаратдығы јени гурулуш халгын гәлбиндән хәбәр вермиш, мүтәрәгги бәшәријјәт Ленинин ширин сөзләрини динләмиш, әзбәрләмишдир:

---

[1] Республика халг јарадычылығы евинин архиви.
[2] Бах: «Револјусија вә култура» журналы, 1940, № 1, сәһ. 12.
[3] Бах: Јенә орада.
[4] Бах: Јенә орада.

Scanned with CamScanner

Әзизим нечә бәнди,
Сана көр нечә бәнди,
Ленин ширин дилинә
Елләр көр нечә бәнди[1].

Азәри халгы бајатыларында Ленинин әзәмәтли дүһасыны, әглини, тәдбирини алгышлајыр, өз хиласкарына миннәтдарлығыны билдирир, она узун илләр өмүр арзулајыр. Евдар гадын Чимназ Һәмид гызы бүтүн аналарын адындан Ленини дүнјаја кәтирән ананы белә алгышлајыр:

Мән ашығам сонаја
Сәјјад бахар сонаја.
Аналар гурбан олсун
Ленин доған анаја[2].

Октјабр ингилабынын бу бөјүк наилијјәтләрини көрән халг белә бир күндә рәһбәрин дә сағ олмасыны вә белә азад бир күнү көрмәсини арзулајыр:

Ашығам белә күндә,
Јада сал белә күндә,
Ленин дә сағ олајды
Бизимлә белә күндә[3].

Доғрудан да јени гурулуша даир олан бүтүн бајатыларда халгын азад күнә чыхмасы, хошбәхт һәјаты Ленинлә әлагәләндирилир, халгын хош күзәраны һәмишә бөјүк рәһбәрин ады илә бағланыр:

Еләмә нашы гардаш,
Атмышыг дашы гардаш,
Ленинин сајәсиндә
Меһрибан јаша гардаш.

Бу сулар нә сәринди
Ју јајлығын сәр инди.

---

[1] Бах: «Әдәбијјат гәзети», 1941, 2 феврал.
[2] Бах: Јенә орада.
[3] Бах: Јенә орада.

CS CamScanner ile tarandı

Дүнја бағбаны Ленин
Бу мејвәләр сәнинди[1].

Халг Лениндән ајрылмыр, ону һәмишә мүбаризәнин габаг сыраларында көрүр; Ленинин өлмәз вәсијјәтләриндән руһланараг, јени әмәк наилијјәтләри уғрунда мүбаризә апарыр:

Мән ашығам ағ олсун,
Әтраф бағча бағ олсун,
Ленин дә бизимләдир,
Партијамыз сағ олсун[2].

В. И. Ленин өлдүкдән сонра онун һаггында кәдәрли, лакин мүбариз руһлу, үмид долу бајатылар јаранмаға башлајыр. Бу бајатыларын бә'зиләриндә халгын дәрин кәдәр вә һүзнү өз әксини тапыр:

Мән ашыг һаны Ленин,
Гурду дөвраны Ленин.
Кәрәк сән јашајајдын
Улдузун саны Ленин.

Јахуд

Мән ашыг гуран һаны,
Сааты гуран һаны,
Залым фәләк бир даныш
Дүнјаны гуран һаны?[3].

Бајаты мүәллифләри Ленин идејаларынын бүтүн дүнја зәһмәткешләри үчүн доғма вә әзиз олдуғуну көстәрир. Ленин әмәлләринин бүтүн дүнјада гәләбә чалачағыны, јер үзүнүн мәзлум халгларынын Ленин бајрағы алтында топлашачағыны инам вә гәтијјәтлә сөјләјирләр:

Ашыгдамы гочалар?
Мәрд, рәгибдән өч алар.
Ленин, сәнин бајрағын
Јер үзүндә учалар[4].

Ленин өлмәздир, чүнки милјонларын үрәјиндә мәскән салмышдыр. Ленин үрәкләрдә јашајачагдыр. Елә бир зәһмәткеш јохдур ки, о, гәлбиндә Ленинин хатирәсини, евиндә исә шәклини сахламамыш олсун:

---

[1] Бах: «Әдәбијјат гәзети», 1941, 2 феврал.
[2] «Коммунист» гәзети, 1957, 22 апрел.
[3] Бах: Јенә орада.
[4] Бах: «Бајатылар», Бакы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 242.

Scanned with CamScanner

Мән ашығам бу дағда,
Бүлбүл охур будагда.
Ленин өлмәјиб сағдыр—
Шәкли бизим отагда[1].

Халг өз рәһбәри һаггында онларча бу кими бајатылар јаратмышдыр. Ленин һаггында дејилмиш бајатылар кет-кедә даһа да тәкмилләшмиш, даһи рәһбәрә олан ел мәһәббәти сонралар да дәрин мәзмунлу әсәрләрдә өз ифадәсини тапмыш вә халг јарадычылығынын ән зәнкин саһәләриндән бирини тәшкил етмишдир.

В. И. Ленинин вәфаты јалныз совет халгыны дејил, бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәти кәдәрләндирди. Дүнја пролетариаты рәһбәрин мәзары өнүндә баш әјди.

М. И. Калинин 1925-чи илдә В. И. Ленинин вәфатынын илдөнүмү мүнасибәти илә сөјләдији нитгиндә демишди:

«Мән Ленин һаггында нә дејә биләрәм? Мән һәр биримиздә олан Лениннин јүз милјонда бир зәррәчијини көстәрә биләрәм, ахы Лениннин бөјүк сима олмасынын әһәмијјәти дә бундадыр ки, бизим һәр биримиздә онун зәррәчији јашајыр. Будур, инди, бу күн һәр кәс өзүнүн һәмин идеал зәррәчијини тапмаг истәјир. Јолдашлар, әлбәттә, бу олдугча чәтин мәсәләдир. Буна көрә дә һеч бир натиг динләјичиләри тә'мин едә билмәз. Бу јердә динләјичиләри јалныз мусиги, јахуд халг маһнысы тә'мин едә биләр[2]».

Һәгигәтән дә бәшәријјәтә үз верән кәдәрин бөјүклүјүнү бу заман халгын коллектив јарадычылыг мәһсулу олан бајатылар, дастанлар вә мусиги әсәрләри ифадә етмәјә башлады. Азәри халгы да бу кәдәрә гошулду, онун гүссә вә тәәссүфү шифаһи јарадычылыг нүмунәләриндә тәзаһүр тапды.

В. И. Ленинин вәфаты күнләриндә азәри гызлары да өзләринин рәһбәрә олан һөрмәт вә мәһәббәтләрини, онун өлүмүнә дәрин кәдәр һиссәләрини ифадә етмишләр. Бир мәгаләјә нәзәр јетирәк:

«Чох јахшы күман едирәм ки, һаман ахшам бүтүн Шәрг гадынлары гәлбләриндә Лениннин матәми вә севкиси, көзләриндә коммунистлијин азад ишләри, додагларында интернасионал мусигиси илә Ленини бу архада гојдуғумуз күнләрдән

---

[1] Бах: «Бајатылар». Бакы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 242.
[2] М. И. Калинин. О литературе. Ленинграда, 1949, сәһ. 193.

CamScanner ile tarandı

даһа чох севдиләр, јад етдиләр. Бундан једди, сәккиз ил габаг ичтимаи һәјатда бир һеч олан Шәргин мәзлум гадыны бу күн һәр һүгуга маликдир. Бунун үчүн биз, бүтүн Шәрг гадынлары... мәзарә гәдәр Лениннин хатирәсини гәлбләримиздә сахлајыб, сабаһын ушагларына ленинизмин јолларыны көстәрмәк, Ленини өјрәнмәк борчумуздур вә вәзифәмиздир.

Еј Шәрг гадыны, сән ки, илләрдән бәри таранлыг, әсир һәјатында коммунизмин гызыл ишыгларыны көзләрдин. Артыг о гызыл күнәш доғмушдур. Өјлә исә о гызыл күнәшә голларыны узат. Сәсинин бүтүн гүввәси илә һајгыр: «Јашасын ленинизм!»[1].

Владимир Иличин вәфатына тәкчә азәри гадынлары дејил, бүтүн Шәрг гадынлары матәм тутур, јас сахлајырды. Истамбулда чыхан «Түрк гадыны» журналындан Бакыја «Шәрг гадыны» журналына «Ленин өлмәди» адлы бир мәгалә көндәрилмишди. Мәгаләдә дејилир:

«Еј бөјүк Лениннин мәзары башында инләјән үрәкләр, ағлајан көзләр: Ленинә нә гәдәр ағласаг, Ленини нә гәдәр севсәк, аздыр. Она алтундан һејкәлләр тиксәк аз, она Мисрин еһрамларындан мә'бәдләр јапсаг, јенә дә аздыр... Чүнки Ленин бир пејғәмбәр кими ганлы көз јашы төкән аналарын, әсир, һәгир сүрүнән бабаларын, ачлыгдан инләјән јавруларын фәлакәтләрини үрәјиндә дујду, кәнди әзиз һәјатыны дүшүнмәдән вә бир дәгигә өз сәадәти үчүн чалышмадан, бу заваллы сүрүнән халг үчүн минләрчә, мин дүрлү фәлакәтләр, зәһмәтләр арасында бир дәгигә гајәсиндән сапмајараг она гүввәт вә зәфәр вә'д едән гајәсинин нурларына гошду, гошду вә говушду. Нәһајәт, бу вәзифә уғрунда өлдү. Онун гајәси бизим димагларымызда гүввәтлә јашајыр. Биз Ленини гара торпаглара дејил, гәлбләримизә көмдүк»[2].

В. И. Ленинин вәфатына исте'дадлы азәри гызлары да ше'рләр сөјләмиш, бу ше'рләрдә бөјүк кәдәр вә сонсуз мәһәббәт дујғулары ифадә олунмушдур. Рүбабә Јагубзадәнин ше'ри бу чәһәтдән даһа характерикдир:

Күнләр, ајлар дејил, илләр кечсә дә,
Мән Ленини һеч бир заман унутмам.
Үзәримдән гара јелләр кечсә дә,

---

[1] «Шәрг гадыны» журналы, 1924, № 1—3.
[2] «Шәрг гадыны» журналы, 1924, № 2, сәһ. 9.

Scanned with CamScanner

Өлсəм, гəбримдə дə бир ан унутмам.
Гадынлары əсарəтдəн гуртарды,
Өмүрлүк бир сəфалəтдəн гуртарды,
Кишилəрə итаəтдəн гуртарды.
Бəрабəрлик етди е'лан унутмам[1].

Ашыг Мирзə Бајрамов рəһбəрин өлүмүнə сөјлəдији гошмаларынын бириндə азəри халгынын кəдəрини тə'сирли бир дил илə ифадə едə билмишдир. «Сазында теллəр ағлајан» ашыг дејир:

Еллəр мүəллими, еллəр атасы,
Сəн олмусан партијанын устасы.
Һəр јердə учалды Ленин сəдасы
Ахар сулар, чошгун селлəр ағлады[2].

Ленин һəјатыны гурбан вериб, азад дүнјаја чыхардығы зəһмəткеш күтлəлəрин гəлбиндə өзүнə əбəди һејкəл учалтды. Халгын кəдəринə гошулан ашыглар, халг илə бəрабəр рəһбəрин гурдуғу бу јени дүнјаны горујуб сахлајачагларына сөз верирдилəр. Ашыг Фəтулла «Ленин» ше'риндə дејирди:

Вəфатын күнүндə јасын сахларыг,
Инан ки, дүнјада биз ленниндарыг,
Ленинизм јолунда биз даим варыг,
Һејф гисмəт олдун мəзарə, Ленин[3].

---

[1] «Маариф вə мəдəнијјəт» журналы, 1924, № 1, сəһ. 2.
[2] Халг јарадычылығы евинин архиви, говлуг № 3.
[3] «Ашығын сəси», Бакы, 1939, сəһ. 10.

CamScanner ilə tarandı

БӨЈҮК СӨЗ СƏНƏТКАРЫ

Бута САДЫГОВ,

филоложи елмлəр намизəди, досент.

Ч. Чаббарлы əдəбијјат алəминə истe'дадлы лирик, сатирик бир шаир, көзəл насир вə драматург кими дахил олмушдур. Онун лирик ше'рлəриндə Фүзули, Вагиф, сатирик ше'рлəриндə исə Сабир əн'əнəлəринин руһу дујулур. Лакин Чаббарлынын лирикасы вə сатирасы өзүнəмəхсус бир орижиналлыгла мејдана чыхмышдыр. Онун лирик ше'рлəри сырасында «Гүруб чағы бир јетим», «Боранлы бир гыш кечəси», «Məһəббəт эш'ары», «Ана» вə башгалары нəзəр-диггəти хүсусилə чəлб едир. Бу ше'рлəрдə гəлби илһамла дөјүнəн бир истe'дадлы шаирин нəфəси дујулур.

Бүтүн инсанлығын һəр ан сəчдə етмəјə һазыр олдуғу əвəзсиз бир инсана, гəлби күнəш гəдəр парлаг, каинат гəдəр кениш, су кими пак, мүгəддəс бир варлыға—анаја мəһəббəтини «Ана» ше'риндə јүксəк сəнəткарлыг вə сəмими сөзлəрлə тəрəннүм етмишдир.

Севимли сəнəткарымыз өз гүдрəтли гəлəмини сатирик ше'рдə дə сынамыш вə көзəл əсəрлəр јаратмышдыр. «Көрмəмишəм, ешитмишəм», «Əл көтүр», «Гач, баба», «Гызлардан кишилəрə протесто», «Олмаға», «Булвар һара, мəктəб һара?» вə с. ше'рлəри хүсусилə мараглыдыр. «Булвар һара, мəктəб һара?» сатирасы актуаллыг чəһəтдəн даһа сəчијјəвидир. Бу ше'рдə елмə, тəһсилə лагејд мүнасибəт бəслəјəн мəктəблилəри вə тəнбəл тəлəбəлəри шаир сатирик бир диллə тəнгид едир.

Сентјабр кәлди, дур гач мәктәбә һәр күн сәһәр,
О дејир, бу сөјләјир, инсан олур лап дәнкәсәр,
Кетмәрәм мән мәктәбә, мәктәбдә чаным чыхса да
Чәкмәрәм булвардан әл, булварда чаным чыхса да.

Чаббарлынын нәср әсәрләри дә онун јарадычылығында мүһүм јер тутур. «Мәнсур вә Ситарә», «Аслан вә Фәрһад»дан башламыш «Фирузә» һекајәсинә гәдәр нәср әсәрләри онун кениш дүнјакөрүшлү, һәјатын нәбзини тутан, ән үмдә мәсәләләри гәләмә алыб бөјүк сәнәткарлыгла тәсвир едән гүдрәтли бир насир олдуғуна көзәл нүмунәдир.

Чаббарлы истәр ше'рдә, истәрсә дә нәсрдә, драм әсәрләриндә олдуғу кими, һәјатын мүхтәлиф саһәләрини гәләмә алмыш, идеја, мәзмун вә сәнәткарлыг чәһәтдән биткин әсәрләр јаратмышдыр. О, һекајәләриндә гадын азадлығы, гадынын ичтимаи һәјатдакы фәал ролу, онун исте'дад вә габилијјәтинин инкишафы үчүн шәраит јарадылмасы мәсәләләрини бөјүк сәнәткарлыгла тәсвир етмишдир.

Чаббарлы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын бәшәријјәт тарихиндәки чаһаншүмул әһәмијјәтиндән, онун һәјатда, игтисадијјатда, мәишәтдә, инсан зәкасында, онун арзу вә әмәлләриндә мисилсиз ролундан «Фирузә» һекајәсиндә чох көзәл бир диллә данышмышдыр.

Чаббарлы гәһрәманларынын нитгиндәки сөзләрә хүсуси диггәтлә јанашырды. О, һәр бир сөзүн мүхтәлиф мә'на чаларлығыны, онун дејилишини, һансы мәгамда вә нечә ишләдилмәсини өлчүб-бичән сөз сәррафыдыр. Чаббарлынын драм дилиндә сөз ән тә'сирли вә гүдрәтли бир васитәдир. Белә ки, онун гәһрәманларынын нитгиндә сөз каһ дүшмәнә гаршы амансыз бир силаһа чеврилир, бә'зән дә чошгун бир дәниз далғаларыны хатырладараг инсаны вәчдә кәтирир.

Кениш вә рәнкарәнк јарадычылыг үслубуна малик олан Чаббарлы өз мүхтәлиф мөвзулу әсәрләриндә һәјатын бир сыра үмдә вә јени мәсәләләрини гәләмә алмыш вә маһир бир сәнәткар кими бунлары өз бәдии тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмиш вә тамамилә јени бир формада, өзүнәмәхсус бир тәрздә һәлл етмишдир.

Бунларын сырасында капитализмин ифшасы, пулун инсаны ән рәзил вәзијјәтә салмасы («Ајдын»), драматург вә сәһнә, сәнәткар вә актјор, актјор вә халг, актјор вә сәһнә («Огтај Елоғлу», «Дөнүш») гадын азадлығы, мәишәт мәсәләләри («Севил») коммунист дүнјакөрүшүнүн инсанларын шүурунда формалашмасында ингилабын мисилсиз ролу («Фирузә»), јени һәјатын тәрәннүмү, коллективләшмә, мүәллим-вәтәндаш, мүәллим вә мәктәб, мүәллим вә ичтимаи һәјат («Алмаз»), халглар достлуғу («1905-чи илдә»), јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризә, динин ифшасы, вәтәнпәрвәрлик («Од кәлини») вә с. мәсәләләр бөјүк сәнәткарлыгла өз ифадәсини тапмышдыр.

Чаббарлынын јаратдығы гәһрәманлар, уғрунба мүбаризә апардығы идеал јолунда гаршысына чыхан гара гүввәләрлә гаршылашдыгда вә гүввәләр арасында мүтәнасиблик бөјүк олдугда белә, онун гәһрәманы дүшмән гаршысында әјилмир. Елхан беләләриндәндир. О, өз азад диләкләрини дүнјада һеч бир шејлә әвәз етмәк истәмир, өлүмә ачыг алын, күләр үзлә кетмәји јаделли ишғалчылара сығынмагдан гат-гат үстүн тутур. Агшин илә үз-үзә кәлдикдә дејир:

«Агшин, мән күчлүләр мәрһәмәтинә тапынан, һакимләр тапдағында сүрүнән гарышгалардан дејиләм. Мән, ган соран аллаһлара, сүмүк кәмирән танрылара баш әјмәрәм. Бу сөзләри сән мәним чәназәмә дејә биләрсән. Мән сағ икән тәслим олмарам. Мән һәлә өлмәмишәм, мән һәлә чарпышачағам».

Чаббарлынын гәһрәманлары хырда интигам һиссләри илә јашамыр, бөјүк әмәлләр, бәшәри дујғулар вә арзуларла јашајыр.

Елхан чәмијјәти ики әкс гүтбә парчалајан мәнфур истисмар дүнјасыны амансыз сурәтдә ифша едир. Динин гаты пәрдәси көзләрини тутмуш Агшини доғру јола чәкмәк истәјир.

Чаббарлынын јаратдығы гәһрәманларын гәлби түкәнмәк билмәјән вәтән ешги илә дөјүнүр. Одлар өлкәсинин мәғрур вә көзәл гызы Солмаз да («Од кәлини») мәһз белә гәһрәманлардандыр. О, бүтүн һәјаты, варлығы вә мә'нәвијјаты илә доғма јурду одлар дијарына—Азәрбајчана бағлыдыр. Бөјүк сәнәткар онун тимсалында мәғрур азәри гызларынын үмумиләшмиш образыны јаратмышдыр. О, вәтәнин торпағыны, дашыны, һавасыны, сујуну дүнјада һәр шејдән үстүн вә әзиз тутур. Чүнки о, бу торпагда — одлар дијарында бәсләнмиш, бөјүмүш, боја-баша чатмыш, пәрвәриш тапмышдыр. Буна көрә дә одлар дијары она дүнјада һәр шејдән әзиздир вә бүтүн варлығы илә она бағлыдыр. Елхана дедији бу сөзләрдән һәмин гәнаәтә кәлмәк олур:

«Јох, јох, мән бу сөнмәз одлардан ајрыла билмәрәм. Мән од гызыјам. Од бағында доғулдум, од бағрында бәсләндим, бөјүдүм. Мән ондан горхмурам. Мән бу сөнмәз одлары, бу әбәди ишыглары өзүмдән артыг севирәм».

CamScanner ile tarandi
Scanned with CamScanner

Чаббарлы һәр бир драматургдан даһа чох дил усталығы тәләб едирди. Өзүнүн гејд етдији кими, насир, шаир әсәринин идејасы вә гајәси, еләчә дә образын характери һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат верә биләр, анчаг драматург бу имкандан мәһрумдур. Лакин Чаббарлы бунун үчүн дә чыхыш јолу тапыб, өз образларыны елә бир дилдә данышдырыр ки, бу данышыг тәрзи ја әсәрин идејасы, ја да образларын характери һаггында охучу вә тамашачыда долғун тәсәввүр јарадыр. Бу чәһәтдән Губернатор («1905-чи илдә») сурәти сәчиијјәвидир. О, чаризмин гардаш халглар арасында салдығы милли гырғын сијасәтини шәһәр вә вилајәтләрдә јајан јарамаз үнсүрләрин нүмајәндәсидир. О, бир тәрәфдән ири нефт саһибкары әмираслан бәјләри, дикәр тәрәфдән ермәни ағамјанлары гызышдырыр, гырғын үчүн мин һијлә ишләдир. Дикәр тәрәфдән рус ингилабчы фәһлә синфинин нүмајәндәси Володинлә сөһбәтиндә өзүнү белә ифша едир:

«...Мән ағалыг сүрмәк истәјән бөјүк бир империјанын бир әскәријәм, империјанын сијасәти өз бајрағыны бир јандан Бәндәрбуширә, бир јандан да Босфор саһилинә санчмагдыр, бу јоллара кимсә мәним үчүн одеколон сәпмәјәчәкдир, бу јол сүнкү илә ачылмалыдыр ки, онун да мәһсулу кәмикдир вә ган... Онларын анчаг бир аллаһы вар: пулемјот. Сијасәтдә мәрһәмәт олмаз, мән ону өлдүрмәсәм, о мәни өлдүрәчәкдир...».

Драматург гәһрәманларынын дили илә ирәли сүрүлән идејаны мүбариз шәкилдә охучуја чатдырыр. «1905-чи илдә» әсәриндә һәлә дә көһнә адәт-ән'әнәнин шүурлардакы чүрүк изләрини көрүб она өз тәнгиди мүнасибәтини билдирән гоча Бахшынын кәнч Бахшыја вә кәнч Сонаја дедији сөзләр бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир.

Гоча Бахшынын дилиндән дејилән сәмими вә ибрәтамиз сөзләр һәмин әсәрин Азәрбајчан вә ермәни халгларынын әсрләрдән бәри дост вә гардаш олдугларыны ајдын бир шәкилдә тәчәссүм етдирән көзәл сәнәт әсәри олдуғуна парлаг мисалдыр.

Мүәллиф бир образын дили васитәси илә дикәр образлары сәчијјәләндирир. Онларын синфи мәнсубијјәтини, һәјата бахышыны, характерини, дахили аләмини, чәмијјәтдә тутдуғу мөвгејини мүәјјәнләшдирир вә адама елә кәлир ки, әсәр санки мүәллиф тәрәфиндән тәһлил олунур.

Бөјүк сөз устасы дилимизин сафлығы уғрунда мүбаризә апардығы кими, өз әсәрләриндә дә буна һәмишә риајәт етмишдир. Ана дилинә хор бахан, заһири дәбдәбә хатиринә өз нитгиндә башгаларындан фәргләнмәјә чалышан вә мә'насыны баша дүшмәдији бә'зи рус сөзләрини тәһриф едәрәк ишләдән (Ариф Һикмәт — «Дөнүш») адамлары әлә салыр вә белә адамлара гаршы охучу вә тамашачыда нифрәт доғурур.

Бөјүк сәнәткарын «Севил» пјесиндәки Балаш сурәти белә типләрдән биридир. Балаш бир буржуа зијалысы олмаг е'тибары илә өз ана дилинә хор бахан, јад мәдәнијјәт вә дил гаршысында гул кими сәчдә етмәјә һазыр олан, милли ифтихар вә вәтәнпәрвәрлик һиссини итирмиш бир шәхсдир. Доғма аиләсиндә һамыны өзү үчүн јад һесаб едир вә өзүнү онлара јовушдурмур, куја ону аиләдә баша дүшән јохдур. Өзү күбар, санки аилә үзвләри: бачысы, һәјат јолдашы Севил, атасы Атакиши «анламаз» адамлардыр. О, бунларла «чарәсизликдән» ана дилиндә данышмаға мәчбур олурса, лакин күбар чәмијјәтинин үзвләри һесаб етдији Әбдүләли бәј, Мәммәдәли бәј вә Дилбәрлә ибарәли вә дәбдәбәли дилә данышмалы олур. Бу сәһнә Балашла атасы арасындакы мүкалимәдә өзүнү бариз шәкилдә көстәрир. Балаш атасына өлмүш османлы гонағынын палтарыны зорла кејиндириб, өзүнү дә османлыча данышмаға мәчбур едир. «Дајан, һә, белә... өзүн дә јахшы-јахшы, нәзакәтли, данышанда бир аз инчә-инчә, зәриф данышарсаң. Әфәндиләр, кәлишинииздән пәк мәмнунум, дејәрсән, һә... Мәмнунәм јох, османлы сајағы ахырда нум. Мәсәлән, апармарам јох, апармарым. Бурасыны өзүм дә јахшы билмирәм ки, «марым» дејирләр, ја «мазым». Мәсәлән, апарырдыг јох, апарырјордыз. Зәһримар нә чох дызылдады. Нә исә, јахшысы будур ки, сән динмәз-сөјләмәз отур, һеч ағзыны ачыб данышма. Дејәрәм лалдыр».

Чаббарлы дилинин зәнкинлији, ахычылығы, сәлислији ондадыр ки, о классик әдәби ирсин гијмәтли көвһәрләриндән јарадычы сурәтдә истифадә етдији кими, шифаһи халг әдәбијјаты чешмәсиндән фајдаланмыш, чанлы дилин сөз хәзинәсинә јијәләнмиш вә маһир сөз сәррафы кими бу хәзинәдән өз әсәрләриндә истифадә етмиш, фикрин тә'сир гүввәсини вә онун емосионаллығыны даһа да артырмышдыр. Ишләтдији сөзләрин һәр бири дүшүнүлмүш, өлчүлүб-бичилмиш, халг јарадычылығы сүзкәчиндән кечирилмишдир. Чаббарлы өз типләрини данышдыраркән онларын нитгиндә елә сөзләр ишләдир ки, буну башга бир ифадә илә әвәз етмәк олмур, әкәр әвәз едилмиш олса, мә'на тамамилә итәр; мәс.: «Алмаз» пјесиндә Алмазы

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ганунсуз ушаг доғмагда тәгсирләндирәрәк ләкәләмәјә чалышан фитнәкар Фатмансаја мүәллиф елә бир сөз тапыб демәли иди ки, она ағыр вә мә'нәви зәрбә ендирсин. Бу чәһәтдән Афтилин сөзләри чох сәчијјәвидир:

«Јаланса сәнин иманува тула бағлајым».

Драматург халг дүһасындан кәлән бу идиоматик ифадәдән бир силаһ кими истифадә етмишдир. Башга бир сөз Фатмансаја бу чүр тә'сир едә билмәзди. Јахуд «Ајдын» әсәриндә мејхана сәһнәсини алаг: Ајдын сәрхош һәјат сүрсә дә, ағыллы вә чәсарәтлә данышыр, бәјләри әлә салыб, онларын рәзил сималарына күлүр. Бу заман Балахан тапанчаја әл атмаг истәркән, Ајдын она сојугганлы тәрздә дејир: «Сиз әлинизи белинизә атмагданса, чибинизә атсаныз јахшыдыр... Чүнки сизин силаһыныз да орададыр, кишилијиниз дә орададыр».

Маһир сөз устасы драм әсәрләринин дили нөгтеји-нәзәрдән дә новатор драматургдур. О, өз јарадычылығында һәјата фәал мүдахилә едән, һәјатда баш верән һадисәләри габагчадан көрүб көстәрән сәнәткардыр.

О, дилә јени сөзләр кәтирмәк, ону зәнкинләшдирмәк ишини дә унутмурду. Онун јаратдығы Огтај Елоғлу, Севил, Алмаз, Јашар, Күлүш, Күлтәкин, Күндүз кими адлара, демәк олар ки, она гәдәрки бәдии әдәбијјатда тәсадүф олунмамышды.

Бөјүк сәнәткар Күлүш сурәтини онун өз характеринә вә мүбаризәсинә, еләчә дә адына ујғун бир дилдә данышдырыр.

Күлүш характери е'тибары илә мүбариз, дејиб-күлән, шух тәбиәтли бир гыздыр. Јени һәјат онун тимсалында чох габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Мүәллиф онун симасында өз һүгугуну анламыш азәри гызларынын үмумиләшмиш образыны јаратмышдыр. Күлүш чәсарәтлә данышан, јери кәлдикдә мүлајим, меһрибан, бә'зән дә тиканлы вә кәскин ифадәләр ишләдән, нифрәт вә рәғбәт бәсләмәји бачаран гәһрәмандыр. Севил өз рәгиби Дилбәрә гаршы нә гәдәр зәиф вә күчсүздүрсә, Күлүш бир о гәдәр мәрд, чәсарәтли вә дөјүшкәндир. Онун гәзәбләнәрәк ишләтдији сөзләр вә ифадәләр даһа кәскин олур, хүсусилә Балаша иттиһамнамә кими дедији ашағыдакы сөзләри хатырлајаг:

«Күчсүз бир гадыны дустагда сахлајыб, гапылары онун үзүнә гапамаг, онун күнүсүнү евә кәтириб она күлдүрмәк, мәним атама јарамаз өлү палтары кејиндириб, һејван кими ағзыны гапамаг вә дилини бағламаг, сәрсәм бир мејмун кими, чансыз бир марионетка кими бармаг учунда ојнатмаг. Јох, артыг мән сәнин үчүн дәли Күлүш дејиләм, мән инди бајгуш гәһгәһәсијәм ки, һәјат узуну сәнин гулагларында партлајачағам».

Драматург «Гоч дөјүшүнә» гоч чыхардығы кими, сөз мејданына да сөз сәррафлары чыхардыр. Чаббарлынын драматуркија дилинин ән јахшы мәзијјәтләриндән бири будур ки, онун гәһрәманларындан тутмуш епизодик сурәтләринә гәдәр, демәк олар ки, һамысы натигдир. Онун јаратдығы образлар санки сөз мүлкүнә һүчум едиб силаһланмыш әскәрләрдир. Онларын әмәлләри јүксәк, мүбаризәләри бөјүк олдуғу кими, нитгләри дә рәван, ајдын, һәјәчанлы вә баһар сели кими чошгундур. Ајдын, Огтај, Ејваз хүсусилә Елхан сурәтинин дили бу бахымдан чох көзәл ишләнмишдир. «Од кәлини» әсәрини охујаркән вә ја динләјәркән Елханын әсәр боју одлу, еһтираслы нитгини бир охучу һәјәчансыз охуја вә ја динләјә билмир.

Чаббарлынын драм әсәрләринин дилиндән данышыларкән Елханын нитги илә Алмазын нитги мүгајисәдә көтүрүлүб реал гијмәтләндирилмир.

Лакин бир шеји унутмаг олмаз ки, мүхтәлиф тарихи дөврүн адамларыны нә характер, нә дә нитг чәһәтиндән мүгајисә етмәк елми чәһәтдән доғру олмаз. Бу, мә'лум бир һәгигәтдир ки, һәр һансы бир бәдии әсәрин идејасыны, истәрсә дә образларын характер вә мүһакимәләрини тәһлил едәркән буна тарихилик бахымындан јанашмаг лазым кәлир. Чаббарлы «Од кәлини» әсәрини вә «Алмаз»ы тәхминән ејни дөврдә јаратса да, бунларын мөвзусу мүхтәлиф дөврләрдәндир. «Од кәлини» әсәринин мөвзусу IX әсрдә 20 илдән артыг әрәб гәсбкарларына гаршы мүбаризә апаран гәһрәман Бабәкин һәјатындан көтүрүлмүшдүр. Бабәкин—Елханын гаршысында әли гылынчлы әрәб гәсбкарлары, вәтән хаинләри, сатгын алтунбајлар вә агшинләр, ејни заманда онлара һавадар олан гаранлыг бир дүнја дурур. Елхан «гылынчындан ган даман» әрәб гәсбкарларына гаршы мүбаризә апарыр. О, Алмаз кими, синфи дүшмәнлә сојугганлы вә сакит тәрздә даныша билмәзди. О, мәһз дүшмәнлә амансыз, чошгун, һәјәчанлы бир тәрздә данышмалы иди. Чаббарлынын усталығы елә онда иди ки, кечмиш ганлы һадисәләрә мүасир көзлә бахмыш, гәһрәманын мүбаризәсини о дөврүн һадисәләри илә әлагәләндирмиш вә буна ујғун олан бир дилдә дә данышдырмышдыр.

Елхан, «торпагларындан ган дамаң әски дүнјаны учурмаг, чичәкләриндән сәадәт күлүмсәјән јени бир дүнја—севкиләр дүнјасы гурмаг, јаратмаг» истәјир вә бунун уғрунда мүбари-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

зәјә атылыр. О, елә бир дүнја јаратмаг истәјир ки, бурада һамы: бүтүн инсанлыг, бүтүн бәшәријјәт азад олсун.

Белә бир јүксәк идеалла јашајан гәһрәманын мүбаризәси кәскин, әмәлләри бөјүк олдуғу кими, нитги дә, сөзләри дә чошгун вә еһтираслы олмалы иди.

Ајдындыр ки, IX әср адамынын һәјат мүбаризәси, дүнјакөрүшү XX әср адамынын һәјат мүбаризәси вә дүнјакөрүшүнә ујғун кәлмәдији кими, онларын нитги дә ујғун ола билмәзди.

Алмаз исә јени һәјатын, јени гурулушун, азад ишыглы дүнјанын кәнч өвладларындандыр. О, кәнч мүәллимдир, јени һәјатын гуручусудур. Онун «Елхан кими романтик чошгунлуг, чылғынлыгла данышмасына еһтијач да јохдур. Алмаз күлзарларын, дилбәрләрин, севилләрин ајдын дүнјакөрүшлү, мүбариз, инкишаф етмиш, ишкүзар бачысыдыр. Онун мүбаризәси дә, гајәси дә бамбашгадыр. О, јени кәндин инсанларыны јени һәјат уғрунда мүбаризәјә руһландырыр, «әсрләрдән бәри донуб галмыш кәндин анчаг коллективләшмә јолу илә јохсуллуг, диләнчиликдән јаха гуртара» биләчәјини сәбр, инам вә инандырма јолу илә сөјләјир. Өзүнүн гејд етдији кими, «Советләр Иттифагынын һүгуглу вәтәндашыдыр. Вәзифә көтүрүб вә өз вәзифәсинә әмәл етмәлидир».

Чаббарлы Азәрбајчан совет драматуркијасынын тәмәл дашыны гојдуғу кими, Азәрбајчан совет театр сәһнә дилинин дә әсасыны гојмушдур. Онун һәр бир драм әсәриндәки гәһрәманын дили инсанын көзләри өнүндә јени бир аләм ачыр. Чаббарлы сәнәтиндә дил јүксәк зирвәјә галхмышдыр. Бу да бөјүк сәнәткарын халг һәјатыны, онун адәт вә ән'әнәләрини дәриндән вә һәссаслыгла өјрәнмәси илә баглы иди. Чаббарлы һәјатын мүхтәлиф зүмрәләринә мәнсуб адамлары елә инандырычы, чанлы вә тәбии бир шәкилдә данышдырыр ки, онлары белә данышдырмаг һәр драматурга мүјәссәр олмазды.

Чаббарлы өз сәнәткарлығы е'тибары илә «инсан гәлбинин мүһәндиси» иди. Белә ки, гәһрәманларынын әмәл, арзу вә истәкләри, һисс вә һәјәчанлары илә истәдији вахт тамашачыны ағладан, күлдүрән, севиндирән, чошдуран, бир сөзлә, онун бүтүн варлығыны өзүнә табе етмәји бачаран мисилсиз бир сәнәткар иди. Бу һагда 1934-чү илдә ССРИ јазычыларын I гурултајындакы мә'рузәсиндә белә демишдир: «Әкәр јазычы охучусуну һәјәчанландырмырса о јазычы дејилдир, әкәр драматург тамашачысыны ирадәсинә табе едәрәк күлдүрмүр вә ја ағлатмырса, о, драматург дејилдир. Белә јазычы вә ја драматург мүһасибат ишләри илә вә ја инчәсәнәтдән кәнар бир иш илә мәшғул олса даһа јахшы олар».

CamScanner ile tarandı

Чаббарлы дилинин күчү вә гүдрәти ондадыр ки, о, халгын әсрләрдән бәри јаратмыш олдуғу сөз хәзинәси ишчиләриндән аталар сөзләри, зәрб-мәсәлләр, һикмәтли ифадәләр вә саирәдән јарадычы сурәтдә истифадә етмиш вә өзү бу типли һикмәтли ифадәләр јаратмаға гадир сәнәткардыр. Чаббарлы сөз сәррафы иди. Белә ки, ән ади һәјати сөзләр онун бәдии тәфәккүр сүзкәчиндән кечәрәк бәшәри дујғулар вә фикирләр ашылајырды. Бу кими сөзләр өз мәзмунларына көрә һикмәтли ифадәләрә јахынлашырды; мәс.: Ингилаб она көрә ингилабдыр ки, о әсрләрин сукутуну позур. Әсрләрин јаратмадығыны ингилабын ајлары јарадыр; Еһтијач тәкамүлүн бабасыдыр; Һәјат мүбаризәдир; Әдибләрин фикри әсрләри габагламалыдыр; Гәһрәманлыг үчүн ганад кими кениш үрәк, дәмир кими сарсылмаз кәллә вә пәнчә лазымдыр; Рузикар анчаг пијдән һазырланмыш шамы сөндүрә биләр. Мәһәббәт шамыны һеч бир гүввә сөндүрә билмәз; Азадлыг көзәл јашамаг үчүндүр; Шәкил чәкмәк асандыр, һәјат јаратмаг чәтиндир вә с.

Чаббарлынын ше'р, нәср вә драматуржи ирси әдәби хәзинәмизин ән гијмәтли төһфәләри кими јашајыр вә јашамагдадыр.

Scanned with CamScanner

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

А. АБДУЛЛАЈЕВ,
професор

Рус мәктәбләриндә азәри дилиндән дәрс вермәк азәри мәктәбләринә нисбәтән хејли чәтиндир. Бә'зән тәчрүбәсиз мүәллимләр рус мәктәбләриндә дәрс дејәркән азәри олмајанларла ишләмәк үсулларына фикир вермәдикләриндән арзу едилән мүвәффәгијјәти әлдә едә билмирләр.

Рус ушагларына азәри дилини өјрәтмәк, онларын бу вахта гәдәр билмәдикләри вә ја таныш олмадыглары бир дили өјрәтмәк демәкдир. Јени бир дилин өјрәдилмәси үсулу исә шакирдләрә мә'лум олан дилин өјрәдилмәси үсулундан фәргли олмалыдыр.

Өјрәтмәк тәкчә јени билик вермәк дејил, о, ејни заманда һәмин биликләри бачарыға, вәрдишә чевирмәк демәкдир. Буна исә о заман наил олмаг мүмкүндүр ки, икинчи дилин тәдрисиндә мүхтәлиф нөвлү чалышмалардан истифадә едилмәсинә лазыми әһәмијјәт верилмиш олсун.

Һәр һансы бир мәктәб фәнининин методикасы һәм о фәнин бүтүн хүсусијјәтләрини һесаба алмалы, һәм дә иши онун мәзмуну әсасында гурмалыдыр. Демәк, азәри дили методикасынын гурулушу һәмин дилин системинин мәзмун вә хүсусијјәтләриндән, онун елми нәзәри әсаслары вә мүасир әмәли нормаларындан јаранмалыдыр. Бурада горхулу бир чәһәт варса, о да тәдриси асанлашдырмаг мәгсәдилә бә'зән дилин елми әсасларыны вә фактлары тәһриф етмәк кими һаллара јол верилмәсидир.

CamScanner ile tarandı

Бә'зән тәдриси «асанлашдырмаг» үчүн фикрин изаһында вә тә'рифләрдә елми чәһәтчә гејри-дәгиглијә јол верилир, шакирдләрин нитгләриндә бурахылан бә'зи сәһвләр «лабуд» һесаб едилир. Азәри дилинин тәдрисинә бу чүр е'тинасыз вә диггәтсиз мүнасибәт, әлбәттә, зәрәрли бир һалдыр.

Методика азәри дилинин өјрәдилмәси үчүн елә јоллар тапыб көстәрмәлидир ки, бу јоллар васитәсилә рус ушагларына һәмин дилин гајда-ганунларыны, хүсусијјәтләрини, өјрәтмәк мүмкүн олсун.

Рус мәктәбләриндә азәри дилиндән дәрс верән мүәллимләр мәшғәлә заманы бу вә ја дикәр методики јолларын мүәјјән едилмәси вә тәтбигиндә шакирдләрин ана дилләринин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдырлар. Әввәла, нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдләр азәри дилини өјрәнмәјә башладыглары вахта гәдәр өз ана дилләриндә мүәјјән билик вә вәрдишләрә малик олурлар. Шакирдләрдә јаранан бу еһтијат кеткедә кенишләнәчәк вә хүсусән ана дилинин грамматикасына аид билик вә вәрдишләр азәри дилини өјрәтмәјә көмәк едәчәкдир.

Икинчиси, бир чох һалларда шакирдләрин ана дилинин хүсусијјәти нәзәрә алынмалыдыр. Русчада олан бир чох хүсусијјәтләр азәри дилиндә јохдур. Мәсәлән, азәри дилиндә мәнсубијјәт шәкилчиләри, һәмин дилә мәхсус олан: **ә, е, ү, һ, ч** вә с. сәсләр, рус дилиндә олмадығындан, мүәллим белә һалларда мүгајисә үсулундан дејил, башга үсуллардан истифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Рус мәктәбләриндә азәри дили тәдрисин методикасы мәктәбдә башга фәнләрин методикасы кими үмуми педагожи дидактик тәләбләр әсасында гурулмалыдыр. Бу мәктәбләрдә азәри дилинин тәдриси методикасыны јаратмаг үчүн тәдрис тәчрүбәсинин һесаба алынмасынын, хүсусән бу саһәдә чалышан јахшы вә өз сәнәтләринин устады олан мүәллимләрин иш тәчрүбәләринин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу тәчрүбәләри әтрафлы өјрәнмәк тәдрис үсулуну дүзкүн гурмаг үчүн мүһүм бир зәминдир.

Харичи дилләрин вә азәри мәктәбләриндә рус дилинин тәдрисиндә тәтбиг олунан бә'зи јоллардан (фонетик чалышмалар, тәрчүмәләр вә с.) рус мәктәбләриндә азәри дили тәдриси заманы да истифадә олунмалыдыр. Бурада, ана дилинин тәдриси саһәсиндәки тәчрүбәләрдән вә бир сыра методик јоллардан да истифадә олуна биләр. Ифадәли гираә-

Scanned with CamScanner

тин, грамматик тәһлилин апарылмасында орфографија вә дурғу ишарәләри гајдаларынын өјрәдилмәсиндә вә с.-дә истифадә едилән бә'зи јоллар буна мисал ола биләр.

Рус мәктәбләриндә өз ана дилиндә тәһсил алан шакирдләр үчүн, азәри дили јени—икинчи бир дилдир. Она көрә, мүәллим башга икинчи дилләрин, мәсәлән: азәрбајчанлылара рус дилинин, јахуд харичи дилләрин тәдриси үсулларыны нәзәрә алмалы вә јери кәлдикчә онлардан истифадә етмәлидир. Харичи дилләрин тәдриси методикасы саһәсиндә бу вахта гәдәр чох мүбаһисә доғуран мәсәлә, шакирди јени сөзлә нә чүр таныш етмәк үсулу үзәриндә олмушдур. Јени сөзү вә онун мә'насыны һансы јолла өјрәтмәк јахшыдыр: ана дилиндә олдуғу кими «мүстәгим» вә ја «тәбии» јолламы? (мәсәлән, әшјаны көстәриб, сонра адыны демәк). Јахуд јени сөзү ана дили васитәсилә, јә'ни тәрчүмә јолу илә?

Һазырда харичи (икинчи) дилләри өјрәтмәкдә ашағыдакы тә'лим үсуллары тәтбиг олунур:

1) мүстәгим вә ја тәбии үсул; 2) тәрчүмә вә ја мүгајисәли үсул; 3) гарышыг типли үсул.

Мүстәгим вә ја тәбии үсул. Мүстәгим вә ја тәбии үсул истилаһынын өзүндән бәлли олдуғу кими, бу үсул икинчи дили «мүстәгим» вә ја билаваситә, ана дилинин һеч бир көмәји олмадан өјрәтмәји нәзәрдә тутур. Мүстәгим үсулла апарылан тә'лимдә әсас јоллар: әшјанын билаваситә көстәрилмәси, һадисәләрин нүмајиш етдирилмәси, шәкилләрдән истифадә, рәсм, екскурсија вә чанлы данышыгдыр. Мәшғәләни бу үсулла тәшкил етдикдә ана дилиндән гәтијјән истифадә едилмир. Бу чәтин сөзләр ушаға ана дилиндә анладылмыр вә ја тәрчүмә едилмир. Бу үсулла дәрс верәркән гираәт вә јазы икинчи планда галыр, грамматика вә сөзләрин тәрчүмәси исә үчүнчү плана кечирилир. Әкәр тәкчә шифаһи нитг нәзәрдә тутулурса, тәбии үсулда данышыг вә гираәтлә әлагәдар олараг, узун мүддәт грамматика вә тәрчүмәсиз мәшғәлә апармаг олар.

Мүстәгим вә ја тәбии үсулун мүсбәт чәһәтләри ондан ибарәтдир ки, бурада тә'лимин бүтүн кедишиндә вахта гәнаәт етмәјә мејл көстәрилир, әшја вә һадисәни көстәрмәклә (мүстәгим јолла) онларын адлары өјрәдилир. Бурада ушағын диггәти икиләшмир (парчаланмыр) әксинә, онун диггәти бүтүнлүклә өјрәнилмиш сөз вә ифадәләр әтрафында мәркәзләшир.

Тәбии үсулун мүсбәт чәһәтләриндән бири дә дәрсин тамамилә әјани шәкилдә кечилмәси, методик јолларын мүхтәлифлији вә ушағы әһатә едән һәгиги варлыға әсасланмасыдыр.

CS CamScanner ile tarandı

Бу һал, әлбәттә, ушагларда дәрсә бөјүк мараг ојадыр вә дили мүчәррәд китаб јолу илә өјрәнмәјә нисбәтән, онларда даһа артыг фәаллыг јарадыр.

Тәбии үсулун бә'зи мәнфи чәһәтләри дә вардыр. Һәр шејдән әввәл, бу үсулун «тәбиилији» бә'зи һалларда сүн'и вәзијјәт алыр. Чүнки биз ушағы ону әһатә едән мүһити, онун һәлә билмәдији вә она јад олан бир дилдә дүшүнмәјә вә дәрк етмәјә мәчбур едә билмәрик. Ушаг, әтрафында олан әшја һаггында верилән ән ади суала—бу нәдир? суалына чаваб вермәк үчүн, әкәр һәмин әшјаны таныјырса, о, әввәлчә өз ана дилиндә дүшүнүб, сонра һәмин әшјанын адыны өјрәндији икинчи дилдә сөјләјәчәкдир. Бу вәзијјәт әмәли чәһәтдән чәтинлик төрәдир.

Тәбии үсулун мәнфи чәһәтләриндән бири дә, бир чох һалларда ушагларын өјрәндикләри икинчи дилдә јени сөзләри дәгиг гаврамалары, тәхмини, бә'зән дә бүтүнлүклә тәһриф етмәләридир.

Тәчрүбәни вә грамматика гајдаларыны гијмәтләндирмәмәк вә бу истигамәтдә ушаглары сәрбәст ишә өјрәтмәк дә тәбии үсулун мәнфи чәһәтләриндәндир. Бу үсулун тәтбиги заманы ағырлыг мәркәзи бүтүнлүклә, билаваситә мүәллимин апардығы шифаһи нитг үзрә ишләрин үзәринә дүшүр вә беләликлә, һәмин үсул китабын (о чүмләдән дәрслијин) ролуну вә шакирдин сәрбәст ишини гијмәтләндирмир.

Тәрчүмә вә ја мүгајисә үсулу. Һәр бир јени сөз вә ја ифадәни шакирдләрин ана дилиндә тәрчүмә етмәклә дәрс вермәјә тәрчүмә вә ја мүгајисә үсулу дејилир. Бу үсулла мәшғәлә апардыгда шакирдләр сөзүн мә'насыны әввәлчә өз ана дилләриндә сонра исә өјрәндикләри дилдә ифадә етмәлидирләр. Фикри сөзлә ифадә етдикдә дили тәфәккүрдән ајырмаг мүмкүн олмадығындан, шакирдләр анладыгларыны мәвази сурәтдә һәм ана дилиндә, һәм дә өјрәндикләри икинчи дилдә сөјләмәлидирләр. Бурадан да, тәрчүмә үсулунун тәләбинә көрә, ана дили вә өјрәнилән икинчи дилин тәдрисиндә даими паралелизм ортаја чыхыр. Бу үсулла әсасән јени бир сөз дејилән кими, дәрһал ана дилинә тәрчүмә олунмалыдыр, бир чүмлә сөјләнилиб вә ја охундуму, о дәрһал тәрчүмә едилмәлидир. Беләликлә, шакирдләр һәмишә ики дилин—ана дили вә өјрәнилән икинчи дилин әсасында ишләмәли олурлар.

Тәрчүмә үсулундан истифадә етдикдә дәрсдә китаб вә јазы үзәриндә иш мүһүм јер тутур. Бунсуз һәмин үсулу тәтбиг

Scanned with CamScanner

етмәк мүмкүн дејилдир. Тәрчүмә үсулу, бир нөв китаб үсулудур. Бу үсулу тәтбиг етдикдә даһа чох өјрәнилән дилин грамматикасына вә үмумијјәтлә, дил нәзәријјәсинә диггәт верилир. Ејни заманда һәмин дилин грамматик гурулушу шакирдин ана дилинин грамматик гурулушу илә гаршылыглы вә мүгајисәли шәкилдә өјрәдилир. Буна көрә дә тәрчүмә үсулуна мүгајисә үсулу да дејирләр.

Тәрчүмә вә ја мүгајисә үсулунун мүсбәт чәһәтләри ашағыдакылардыр:

1) тәрчүмә үсулу өјрәнилән дилин јени фактларыны, сөз вә онун гурулушуну дәгиг гаврамаға көмәк едир; 2) бу үсул тәдрис заманы китаб, дәрслик вә јазыдан кениш истифадә едилмәсинә имкан јарадыр; 3) тәрчүмә үсулу шакирди сәрбәст (башлыча олараг китабла) чалышмаға вә јалныз синифдә мүәллимин рәһбәрлији илә дејил, евдә дә чалышмаға мәчбур едир.

Тәрчүмә үсулунун мәнфи чәһәтләри дә вардыр. Мәсәлән:
1) тәрчүмә үсулунда шакирдин диггәти һәмишә ана дили илә өјрәнәчәји икинчи дил арасында икиләшир. Бунлардан башга, тәбиидир ки, бу икијә бөлүнмүш диггәт шакирдә өјрәндији икинчи дилә нисбәтән, она даһа јахын олан ана дили әтрафында топланыр; 2) тәрчүмә үсулундан истифадәнин ән бөјүк нөгсанларындан бири өјрәнилән дилин ана дилинә һәмишә, бир нөв, механики сурәтдә әлавә олунмасыдыр; 3) мүәллим бу үсулла дәрс вердикдә икинчи дили өјрәтмәк үчүн шакирдләрә мә'насы мә'лум олмајан сөз, ифадә вә мәтнләри ана дилинә тәрчүмә етмәклә мәшғул олмалыдыр ки, бу да дәрси ана дили дәрсләринә чевирир; 4) тәрчүмә үсулунун бир нөгсаны да онун китаба, һазыр мәтнә бағланыб, ондан асылы олмасыдыр. Буна көрәдир ки, дили һәмин үсулла өјрәтдикдә шакирд охујур, јазыр, тәрчүмә едир, лакин ону китаб вә мәтндән ајырдыгда о өзүнү чәтин вәзијјәтдә, көмәксиз һисс етмәјә башлајыр; 5) тәрчүмә үсулу вахта гәнаәт етмәк нөгтеји-нәзәриндән дә әлверишли дејилдир. Бу үсул дили шакирдләрә програмын тәләби сәвијјәсиндә јахшы өјрәтмәк үчүн тәдрис планында даһа чох саат ајырмағы гаршыја гојур.

Гарышыг типли үсул. Гарышыг типли үсул, терминин өзүндә бәлли олдуғу кими, мәктәб вә ја синифдә иш шәраитиндән асылы олараг мүхтәлиф үсулларын тәтбиг едилмәсидир. Мүәллим гарышыг типли үсулла дәрс дедикдә, шакирди өјрәнилән дилла һәртәрәфли таныш етмәк үчүн (јә'ни, һәмин дилин

CamScanner ile tarandı

данышыг хүсусијјәтләри илә гираәт, грамматика вә јазы гајдалары илә шакирдләри таныш етмәк үчүн) бә'зән мүстәгим үсулдан, бә'зән тәрчүмә үсулундан, бә'зән дә мүгајисә үсулундан истифадә едир.

Беләликлә, гарышыг типли (комбине едилмиш) үсулда ишләркән јухарыда көстәрилән мүстәгим вә тәрчүмә үсулларынын мәнфи чәһәтләри атылыр мүсбәт чәһәтләриндән истифадә едилир.

Гарышыг типли үсул мәшғәләләрин јекнәсәг олмамасына, мараглы кечмәсинә имкан верир.

Һазырда шакирдә икинчи дили өјрәтмәк саһәсиндә гарышыг типли үсул даһа јарарлы вә мәгсәдәујғун бир үсул сајылыр вә бундан кениш сурәтдә истифадә едилир.

Рус мәктәбләриндә азәри дилинин өјрәнилмәси үчүн биз бундан сонра да ән чох јығчам вә өз мүхтәлиф јоллары илә зәнкин олан **гарышыг типли үсулу** мүнасиб һесаб едирик.

«Модел» үсулу. Сон заманларда габагчыл мүәллимләр икинчи дилләрин тәдрисиндә «модел» үсулундан мүвәффәгијјәтлә истифадә едирләр. Икинчи дилин тәдрисиндә бу үсулун фајдалы олдуғу көркәмли методисләр тәрәфиндән дә артыг сүбут едилмишдир. Тәчрүбә көстәрир ки, «модел» үсулундан рус мәктәбләриндә азәри дили тә'лиминдә дә истифадә етмәк чох мүсбәт нәтичә верир.

Азәри дилинин зәнкин ифадә васитәләринә, грамматик чәһәтдән рәнкарәнк формалара малик олмасы тәләб едир ки, онун башлыча ифадә васитәләри вә чүмләләр модел нөгтеји-нәзәриндән ишләнилсин. Белә лингвистик-методик тәдгигат әсәринин јаранмасына илк нөвбәдә рус мәктәбләри үчүн дәрслик јазан мүәллифләрин, сонра да һәмин фәнни тәдрис едән мүәллимләрин чидди еһтијачы вардыр.

Јени програмын тәләбинә көрә икинчи синифдән башлајараг, азәри дили дәрсләриндә нитг моделләри үзрә мәшғәләләр апарылмалыдыр. Һазырда нитг моделләринә даир материал олмадығыны нәзәрә алараг бурада бә'зи садә типли моделләр үзрә нүмунәләр вермәји фајдалы билдик. Мүәллимләр вә дәрслик мүәллифләри һәмин нүмунәләрдән јарадычы сурәтдә истифадә етмәлидирләр.

Нитг моделләри үзрә мәшғәлә апараркән, ашағы синифләрдә, мүәллим әввәлчә шакирдләрә ајры-ајры сөзләр вермәли вә сонра һәр сөзә даир гаршыда суаллар гојмалыдыр. Мәсәлән:

Scanned with CamScanner

1. Бу, мүәллимдир, шакирддир, Тофигдир, Зәһрадыр...
Бу кимдир? Мүәллимдир, шакирддир, Тофигдир, Зәһрадыр...

Сонра мүәллим шакирдләрә бир нечә нитг һиссәси вә шәкилчи вермәли вә онларын бирләшмәсиндән садә чүмләләр дүзәлтдирмәлидир. Мәсәлән: **исим + исим + дыр** (дир, дур, дүр) шәкилчиләри. Шакирдләр аһәнк ганунуна көрә һәр исмин сонуна јухарыдакы шәкилчиләрдән мүнасиб оланыны артырыб чүмлә дүзәлдирләр.

Фикрәт шакирд + дир. Севинч мүәллим + дир. Рафиг уста + дыр...

Ишарә әвәзлији + исим (хәбәр шәкилчиси илә бирликдә) Бу китаб + дыр. О гәләм + дир. Бура баг + дыр. Ора дағдыр.

Шәхс әвәзлији + фе'л. О јазыр. О кәлир... **Ишарә әвәзлији + суал әвәзлији.** Бу нә едир?..

2. **Сөз бирләшмәләринин моделләри. Сифәт + исим.** Кәзәл ушаг. Кичик гардаш. Көһнә ев...

Сифәти әвәз едән суал әвәзлији + исим. Нечә стол? Нечә отаг? Нечә китаб?..

Сајы әвәз едән суал әвәзлији + исим + вар. Нечә китаб вар? Нечә карандаш вар?

Сифәт + исим + зәрф. Абы карандаш орададыр. Бөјүк стол бурададыр...

Әвәзлик + исим + фе'л. Бу шакирд охујур. О шакирд јазыр...

3. **Исим + чыхышлыг һалында олан исим + фе'л.** Фикрәт мәктәбдән кәлир. Сара стадиондан гајыдыр. Зүлејха кәзинтидән кәлир...

Исим + јөнлүк һалында исим + зәрф + фе'л. Рүстәм Ләнкәрандан сабаһ кәләчәк. Солмаз мәктәбдән ахшамүстү гајыдачаг.

Әвәзлик + мүхтәлиф шәхсләрдә фе'л. Мән јазырам, сән јазырсан, о јазыр. Биз јазырыг, сиз јазырсыныз, онлар јазырлар...

Исим + зәрф + кәләчәк заман фе'ли. Тәјјарә кечә кәләчәк. Консерт сабаһ олачаг. Тамаша инди башланды...

Шакирдләр үчүнчү синифдән башлајараг бүтүн нитг һиссәләриндән олан сөзләрлә растлашырлар. Бурада чүмләләр кенишләндириләрәк јухары синифләрә кетдикчә сөзләрин сајы тәдричән артырылмалыдыр.

CamScanner ile tarandi

Јени програмын тәләбинә көрә бешинчи синифдән башлајараг нитг моделләри үзрә апарылачаг мәшғәләләр тәдричән мүрәккәбләшдирилир; бу мүрәккәбләшмә просеси VI, VII, VIII синифләрә гәдәр давам етдирилир вә програм үзрә һәр синфин грамматика материалы әсасында өјрәдилир.

Азәри дили дәрсләриндә техники васитәләрдән истифадә. Рус мәктәбләриндә азәри дили тәдрисинин башлыча мәгсәди шакирдләрә практик сурәтдә данышыг вә јазы вәрдиши ашыламагдыр.

Азәри дили тә'лимини практик истигамәтдә апармаг ишиндә техники васитәләрдән истифадә етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мисал үчүн V синифдә «Сифәт» мөвзусуну тәкрар едиркән техники васитәләрдән тәхминән ашағыдакы гајдада истифадә едилә биләр. Бурада Москваја даир диапозитивләри нүмајиш етдирмәклә дәрси тәшкил етмәк олар.

Дәрс үмуми (фронтал) сорғу илә башланыр; мүәллим шакирдләрин сифәт мәфһумуну нечә дәрк етдикләрини јохламаг үчүн әшјанын «әламәт» вә ја «кејфијјәти» сөзләринин мә'насыны нечә тәсәввүр етдикләрини јохламалы вә һәмин мәфһуму изаһ вә тәкрар етмәлидир.

1. Әшјанын әламәт вә кејфијјәти нә демәкдир? (Чаваб вә мисаллар).
2. Әшја вә һадисәләрин әламәт вә кејфијјәти һансы нитг һиссәси васитәси илә көстәрилир? (Чаваб вә мисаллар).
3. Сифәтләр һансы нитг һиссәси илә бирләшдији заман өз әһәмијјәтини көстәрә билир? (Чаваб вә мисаллар).
4. Сифәтин гурулушча нөвләри һансылардыр? (Чаваб вә мисаллар).

Мүәллим бу мүсаһибәдән сонра шакирдләрә билдирир ки, онлар Москваја даир диапозитивләр үзрә ичәрисиндә сифәтләр олан чүмләләр гурмалыдырлар.

Дәрс лүғәт үзрә ишлә башланыр. Кағыз вәрәгәләриндә сөзләр вә сөзбирләшмәләри јазылыр: Гызыл мејдан, В. И. Ленинин Мавзолеји, фәхри гаровун (көзәтчи), Спаск галасы, Кремлин бөјүк саатлары, уча диварлар, галалар үзәриндә нәһәнк улдузлар.

Мүәллим өз сөһбәтини диапозитивләр үзрә тәхминән белә гура биләр:

1. Бура Гызыл мејдандыр. Гызыл мејданда гәдим Москва Кремли јерләшир.

Scanned with CamScanner

2. Бу исә Кремлин Спаск галасыдыр. Онун үзәриндә мәшһур Кремл саатлары дурур.

3. Совет һөкумәтинин көзәл бинасы Кремлин ичәрисиндәдир.

4. Кремлин јанында севимли даһи вә мүәллимимиз В. И. Ленинин Мавзолеји дурур.

5. В. И. Ленинин Мавзолеји јанында күндүз вә кечә фәхри гаровул дајаныр.

Диапозитивләри икинчи дәфә көстәрдикдә һәр биринә даир суаллар верилир:

1. Биз бу диапозитивдә нә көрүрүк?
2. Гызыл мејданда нәләр вардыр?
3. Биз Спаск галасында нә көрүрүк?
4. Кремлин ичәрисиндә һансы бина вардыр?
5. Кремлин јанында кимин Мавзолеји дурур?
6. В. И. Ленинин Мавзолеји јанында һәмишә ким дајаныр?

1, 4, 6-чы суалларын чавабында олан сөзбирләшмәләриндә Гызыл мејдан, көзәл бина вә фәхри гаровул сөзләрини белә тәһлил етмәк олар:

1. Бу чүмләдә сифәт һансы сөздүр?
2. Бурада сифәт һансы сөзә аиддир? вә с.

Шакирдләр јазылмыш чүмләләри учадан охујур, сонра диапозитивләрин мәзмуну үзрә нағыл едир вә ифадәләриндә сифәт бирләшмәләрини ишләдирләр.

Мүәллим јухары синифләрдә дә ајры-ајры мөвзулары, мәсәлән: «Мүрәккәб табели чүмлә» мөвзусунун тәкрарына һәср олунмуш дәрси диафилм васитәсилә апара биләр. Бундан башга мүәллим магнитофона јазылмыш тәмсил, нағыл вә ја мүхтәлиф ше'р парчаларындан да истифадә едә биләр.

Инди мүасир техника (радио, телевизор вә хүсусән магнитофон) шакирдләрин нитг инкишафы имканларыны кенишләндирир вә хүсусән икинчи дилин тә'лиминдә бөјүк рол ојнајыр. Рус мәктәбләриндә азәри дили дәрси дејән мүәллимләр дә имкан дахилиндә техники васитәләрин көмәјиндән истифадә етмәли вә һәмин фәннә шакирдләрдә мараг ојатмаға чалышмалыдырлар.

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

ЛЕКСИК НӨГСАНЛАР ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА.

Ј. Ш. КӘРИМОВ
педагожи елмләр намизәди

Шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәти, азәри дилинин әдәби тәләффүз нормаларыны мәнимсәмәк, өз нитгини дүзкүн, чанлы гура билмәк бачарығы һәр бир адамын һәјатында мүһүм јер тутур. Ајры-ајры адамларын нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәси үмумијјәтлә, һәмин халгын дилинин, онун мәдәнијјәтинин инкишаф сәвијјәсини көстәрир. Она көрә дә нитг мәдәнијјәти—онун ајдынлығы, дүзкүнлүјү, дәринлији, сәлислији, садәлији, тәмизлији, ифадәлилији вә тә'сирлији уғрунда мүбаризә бөјүк ичтимаи-сијаси мә'на кәсб едир вә һәр бир вәтәндашын борчу һесаб олунур. М. Горки оғлуна мәктубунда јазырды: «Дилин тәмизлији, мә'на дәгиглији, тә'сирлилији уғрунда мүбаризә мәдәнијјәт силаһы уғрунда мүбаризәдир. Бу силаһ нә гәдәр тә'сирли оларса, о гәдәр зәфәр чалар».

Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси үчүн шакирдләрә дилимизин лүғәт еһтијатынын зәнкинлијиндән, грамматик гурулушун гајдаларындан шүурлу, асан вә сәрбәст истифадә етмәји өјрәтмәк лазымдыр.

Шакирдин нитг мәдәнијјәти, онун нитгинин дүзкүнлүјү, дәгиглији, ајдынлығы вә ифадәлилији илк нөвбәдә онун лүғәт еһтијатына, дилимизи лексик зәнкинлијинә нә дәрәчәдә јијәләнмәсиндән, шәхси лүғәтинин һәчминдән вә кејфијјәтиндән асылыдыр.

Сөз үзәриндә дүзкүн тәшкил олунмуш иш шакирдләрин үмуми дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәси үчүн бөјүк имкан ја-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

радыр, рабитәли нитгин инкишафыны јүксәлдир, өзүнүн вә јолдашларынын нитгинә нәзарәт етмә бачарығыны артырыр, бәдии әсәрләрин идеја зәнкинлијини, әдәби дилин көзәллијини вә зәнкинлијини баша дүшмәји өјрәдир.

Ибтидаи синифләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин нитгиндә чохлу лексик нөгсанлара јол верилир. Лексик нөгсанлар дедикдә, мәтнә мүвафиг кәлмәјән, әдәби дилә хас олмајан сөз вә ифадәләрин, нитгдә јекнәсәглик төрәдән, ону зибилләјән сөзләрин ишләнмәси нәзәрдә тутулур.

Шакирдләрин нитгиндәки үслуб сәһвләринин мүәјјән һиссәси онларын дилимизин лексик зәнкинлијинә малик олмамалары вә сөзләрдән јерли-јериндә истифадә едә билмәмәләридир. Сөзләрин мәтн дахилиндә газандығы мә'налар үзәриндә мүшаһидәләр мүнтәзәм апарылмадығындан, ејни сөзүн ајры-ајры мәтнләрдә мүхтәлиф мә'на дашымасы шакирдләрә чатмадығындан онлар сөзләрин чохмә'налығыны билмир, мә'началарлығыны гаврамагда чәтинлик чәкирләр.

Ибтидаи синиф шакирдләринин нитгиндә мүхтәлиф лексик сәһвләрә раст кәлмәк мүмкүндүр.

1. **Сөзүн һәгиги мә'насында ишләнмәмәси.** Бу нөв нөгсанлара чохмә'налы сөзләри өзләринә мә'лум олан мә'нада баша дүшмәк, сөзләрин мә'наларыны гарышдырмаг (шакирдләр, хүсусилә сәсләнмә е'тибары илә бәнзәр, мә'нача фәргли сөзләри—паронимләри гарышдырырлар. Мәсәлән, әсир—әср, бә'зән—бәзән, шакирд—шәјирд, сурәт—сүр'әт, һәјәт—һәјат, мәтин—мәтн вә с.), әшја вә ја һадисә һаггында мүнасиб сөз тапа билмәмәк вә с. дахилдир.

2. **Әдәби дилдә олмајан сөзләрин ишләнмәси.** Бу нөв нөгсанлара шакирдләрин «јаратдыглары» сөзләр, диалектизмләр, һәмчинин ади данышыг дилиндән көтүрүлмүш сөзләр (сора, би дәнә, кә кедәк, олар (онлар) вә с. дахилдир.

3. **Нитгдә јекнәсәглик төрәдән сөзләрдән истифадә едилмәси.** Белә нөгсанлара исә тавталокија, бајағы вә паразит сөзләрдән истифадә олунмасы, артыг сөзләрин ишләнмәси (шакирдләр чүмләдә, мәтндә ејни сөз вә ифадәләри дәфәләрлә ишләтдикләри кими, артыг сөзләрдән дә јаха гуртара билмирләр: һејван бујнузу, мәктәб шакирди, дағ ашырымы, чичәк ләчәји, ајры-башга вә с.) дахилдир.

Ибтидаи синифләрдә лексик нөгсанларын арадан галдырылмасы мәсәләси индијәдәк диггәти аз чәлб етмишдир. Һәлә

CamScanner ile tarandı

дә ајры-ајры синифләр вә шивәләр үзрә лексик нөгсанларын характери өјрәнилмәмиш вә тәснифи верилмәмишдир. Шифаһи нитгдә раст кәлдијимиз лексик нөгсанлардан һансыларын јазыја кечмәси, даһа давамлы олмасынын мүәјјәнләшдирилмәсиндән исә данышмаға дәјмәз.

Шакирдләрин нитгиндә лексик нөгсанларын баш вермә сәбәбләри арашдырылмамыш вә бунун нәтичәси олараг онларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында да елми әсаслар үзрә инандырычы фикир сөјләнмәмишдир. Бүтүн бу мәсәләләр дәрин тәдгигат тәләб едир. Биз бу мәгаләдә лексик нөгсанлар вә онларын арадан галдырылмасынын бә'зи мәсәләләри үзәриндә дајаначағыг.

Ибтидаи синифләрдә апарылан мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, нитгдә лексик нөгсанларын кениш јајылмасынын башлыча сәбәбләри бунлардыр. Шакирдләрин лүғәт еһтијаты әјани әсаслар үзрә зәнкинләшдирилмир. Ушаглар бир чох сөзләри ишләтдикләри һалда, онларын ифадә етдији әшја вә ја һадисә һаггында тәсәввүрә малик олмурлар вә ја бу һагда тәсәввүрләри гејри-дәгиг олур. Тә'лим просесиндә анлашылмаз сөзләрин мә'насы ачылмыр вә ја бу заман гејри-дәгиглијә јол верилир. Бә'зи мүәллимләр лүғәт үзрә иши мүнтәзәм сурәтдә вә системлә дејил, тәсадүфдән-тәсадүфә апарыр, чәтин сөзләрин фәал лүғәтә кечмәси үчүн чалышмалар системи һазырламырлар. Шүбһәсиз, бурада дәрсликләрдән вә методик әдәбијјатдан ирәли кәлән нөгсанлар да вардыр.

Ибтидаи синифләрдә ән давамлы лексик нөгсанлар сөзүн дүзкүн мә'нада ишләнмәмәсидир. Бунун сәсәбини арашдырмаг үчүн Бакы шәһәриндәки 44, 132 нөмрәли мәктәбләрин III вә Кировабад шәһәриндәки 5 нөмрәли мәктәбләрин IV синифләриндә шакирдләрдән гираәт дәрсләриндә охудуглары мәтнләрдә олан чәтин сөзләрин мә'насы хәбәр алынды. Шакирдләрин әксәријјәти сөзләрин мә'насыны изаһ едә билмәди. Бә'зи шакирдләр гејри-дәгиг чаваб вердиләр. Јалныз бир-ики сөзү тәк-тәк шакирдләр дүзкүн изаһ едә билдиләр. Кировабад шәһәр 5 нөмрәли мәктәбин IV синфиндә охујан 35 шакирдин һеч бири јахын күнләрдә охудуглары мәтнләрдән көтүрүлмүш **катер, сәјаһәт, нәһәнк, гуршаг, тохмачар, хырман, дәрз, хәзан** сөзләрини изаһ едә билмәди. Бир нәфәр **дәрз** сөзүнү палтар тикән, **хәзан** сөзүнү хәзәл, **ингилаб** сөзүнү дава апармаг шәклиндә изаһ етди. **Меһ, мәнзәрә, үфүг** вә **шеһ** сөзләринин һәр бирини јалныз бир шакирд дүзкүн изаһ едә билди.

Scanned with CamScanner

Шакирдләрлә фәрди мусаһибә заманы мә'лум олду ки, һәмин сөзләрлә изаһ олунан әшја вә ја һадисәләрин бә'зиләр[и] һаггында онларда анлајыш јохдур. Һәмин әшја вә ја һадисәләр үзәриндә билаваситә мүшаһидәнин олмамасы лүғәт үзр[ә] ишин сәмәрәсиз кетмәси илә нәтичәләнир.

Диалект шәраитиндә лексик нөгсанларын сајы чох вә характери даһа рәнкарәнкдир. Белә шәраитдә лексик нөгсанлара гаршы мүбаризә апараркән даһа еһтијатлы һәрәкәт етмә[к] тәләб олунур. Бә'зи мүәллимләр илк күндән е'тибарән ушағын нитгиндәки диалектизмләрә гаршы кәскин һүчум едир, онун нитгинә күлүр, һәтта ону әлә салырлар. Мүәллимин бел[ә] һәрәкәти шакирдин руһдан дүшмәсинә сәбәб олур. Дил ачандан бәри ата-анасындан, гоһум-гардашындан, јолдашларындан ешитдији данышыг тәрзинин һеч шејә јарамадығыны һисс етмәк вә «јени» данышыг өјрәнмәк ушаг үчүн ағыр олур.

Мәшһур рус методисти В. М. Чернышев ана дили тә'лимини ушағын тәфәккүр инкишафыны вә нитги мәнимсәмәсини тәбии просесдә апармағы лазым билир. О гејд едир ки, кәндли ләһчәсиндән әдәби дилә кечид тәдричән, һисс олунмадан баш вермәлидир. Ушағы һеч бир вәчһлә тәбии нитг мәнбәјиндән—доғма анләсинин, кәндинин дилиндән ајырмаг олмаз. Әдәби дилин мәнимсәнилмәси дә, һәмчинин тәдричән олмалыдыр. О, халг дилини мәһв етмәмәли, башлыча олараг, тамамламалы вә дүзәлтмәлидир[1].

Шакирдләрә белә бир фикри тәлгин етмәк лазымдыр ки, онларын нитги пис дејил. Белә нитгдән јалныз јерли шәраитдә истифадә етмәк олар. Лакин онлар һәјатда тәкчә өз кәндләри, шәһәрләри, һәтта мухтар республикалары илә мәһдудлаша билмәзләр. Онлар кәләчәкдә республикамызын мүхтәлиф јерләри илә әлагә сахлајачаг, мүхтәлиф јерләрдә јашајачаг вә фәалијјәт көстәрәчәкләр. Бу заман јерли шивә хүсусијјәтләри, хүсусилә лексик диалектизмләр мусаһибә анлашманы чәтинләшдирир. Она көрә дә үмуми, ваһид дилин нормаларына јијәләнмәк вачибдир.

Шакирдләрин нитгиндәки фонетик вә морфоложи диалектизмләрә гаршы мүбаризә апармаг о гәдәр дә горхулу дејил. Шакирд **кес, чек,вәр, бормаг, көјнәк,** јахуд **алмек, јазсон, билирсүз, дуззығ** вә с. (Бакы) дејирсә, мүәллимин вердији дүзәлиш сөзүн грамматик гурулушуну, симасыны тамамилә дәјишмир. Белә сөзләрә верилән дүзәлиши шакирдләр анлајырлар.

---

[1] Бах: В. И. Чернышев, В защиту живого слова, СПб., 1912, стр. 14.

Лакин **бекәм** (мәкәр), **кос** (топ), **теј** (тамам) — Бакы; **бар** (киф, дамбат), **ловға** (өзүнү чәкән) — Газах; **балаты** (маја, ачытма), **дулунг** (үскүк), **компур** (кобуд, кәлә-көтүр) — Гах (Илиси); **һерти** (кобуд, ганмаз) — Товуз; **бурма** (ачар) — Үчар; **чаггана** (памбыг гозасы) — Чәбрајыл вә с. сөзләрин әдәби дилдәки гаршылығы илә әвәз олунмасы шакирдләрдә тәәччүб доғурур. Она көрә дә мүәллим белә сөзләрә еһтијатла вә тәдричән дүзәлиш вермәлидир.

Үмумијјәтлә, лексик диалектизмләрә һеч шејә јарамајан, нитги зибилләјән сөзләр кими бахмаг доғру дејилдир. Мә'лумдур ки, әдәби дил диалектләрин һесабына зәнкинләшир. Бир чох сөз вә ифадәләр јерли шивәләрдән әдәби дилә кечир вә һамынын малы олур. Һазырда елә сөзләр вардыр ки, онларын ајры-ајры диалектләрә, јахуд әдәби дилә аид олмасыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәтиндә верилмиш **намалә, намхуда, бағалаг, бағдаты, бағырбојун, балансир, балапуш, аваны, адаб, алхым, амач** кими сөзләр әдәби дилдә ишләнмир.

Јүзләрлә диалектизм һәм азәри дилинин орфографија лүғәтиндә, һәм дә Азәрбајчан диалектоложи лүғәтиндә верилмишдир. Мәсәлән: **аба** (ана, хала), **алана** (ичәриси гәнд вә гозла долдурулмуш шафталы, армуд), **алангу** (алангуш, дәләдуз, һијләкәр), **амбыр** (ахмаг, кич), **амбыл** (хыша ғошулан өкүзләрин биринчи чүтү), **ахы** (коллугдан тәмизләнмиш саһә), **балтабич** (чөкә чичәји) вә с. Әдәби дилимиздә ишләнән вә республикамызын һәр јериндә баша дүшүлән күллү мигдарда сөзә дә һәр ики лүғәтдә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, **арва, ары** (тәмиз, саф), **атлама,** ахмаз, **ачытма, аһыл, ашырым, бәрни, бибар, бивеч, говға, дәләмә, бадја, балгабаг, балдырғал, бешдаш** (ојун), **бәдгылыг** вә с.

Бунлар көстәрир ки, лингвистикада үмумхалг вә диалект сөзләринин даирәси һәлә дә дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Она көрә дә чох вахт мүәллим шакирдләрин нитгиндәки лексик диалектизмләри мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкир...

Диалектизмләрлә әлагәдар лексик сәһвләрин һамысы ејни характердә дејил. Бә'зи сөзләр әдәби дилә мәхсус олуб, ајры-ајры диалектләрдә хүсуси мә'на кәсб едир. **Ағ** сөзү Шамхор шивәләриндә **туман** вә ја **шалварын** ортасы мә'насында, **ас** сөзү Шаһбуз шивәләриндә **сәс** мә'насында, **басма** сөзү Көјчај шивәләриндә гамышдан һөрүлмүш һәјәт гапысы мә'насында, **ағыл** сөзү бир сыра шивәләрдә **төвлә** мә'насында, **ал** сөзү

Бәрдә вә Газах шивәләриндә **һијлә, јалан** мә'насында, бо
сөзү Бәрдә вә Фүзули шивәләриндә **көјәрти вә дүјүдән** би
рилмиш сыјыг мә'насында ишләнир[1]. Бу чүр мисаллары ј
ләрлә көстәрмәк мүмкүндүр. Белә сөзләр, адәтән, метод
әдәбијјатда диалект сәһвләри һесаб олунмур. Әслиндә сөз
бир вә ја бир нечә диалект шәраитиндә өз һәгиги мә'нас
дан там узаглашмасы, дикәр диалектләрә мәнсуб олан ад
лар тәрәфиндән анлашылмамасы онларын лексик диалекти
ләр һесаб олунмасына һагг газандырыр. Бә'зән ајры-ајры ш
вәләрдә фонетик вә морфоложи хүсусијјәтләр дә сөзләрин м
насынын дәјишмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән: **јүз-үз** (Гах),
јил—дөјүл, кәтирди—көтүрдү (Бакы), **ун—он, күн—көн,** дүз-
дөз, сүз—сөз, күл—көл (Губа), **башда—башла, сәнәмдән-**
сәнәмлә, көздә—көзлә, сөјүн—севин (Газах) вә с.

Бә'зән исә әдәби дилимиздә ишләнән сөзләрин тәләффуз
дә чидди нөгсанлара јол верилир. Ибтидаи синиф шакирд
ри нитгиндә раст кәлдијимиз **«Мәдәни вә гејри-јабаны** бит
ләр», «наинсафсыз», «биһөрмәтсиз» кими сөз вә ифадә
тәәччүб доғурмур. Лакин онларын данышығында тез-тез и
симиз, бир кәрәмләри, бириминчи, бир күннәри, билмәрс
дејәнә (дејә), **сачынчан, о гәдәрә, о гәдәрәнә, гатышыг,** с
баһнан (сәһәри), **азчана, тездәннән, габагчаданнан,** онд
өтәри, көмәклик, бәсдирин, басдалады, индијәнәтән, метрә,
күнүсү, әввәлчән, әввәлләри, јумбаланыр, јахшычана, сора
сарамларым, сорасы, сорасына (сонра), **бәлкәм,** дүнәнлә
вә с. кими тәләффүз тәрзинә раст кәлирик ки, бунлар да әд
би тәләффүз нормаларыны позур, нитги ағырлашдырыр.

Ушагларын нитгиндә вулгаризмә—кобуд, гејри-әдәби с
ләрә, жаргонлара да раст кәлирик. Бир чох ушаглар гач
әвәзинә **газа басды, дабанына түпүрдү, чырды, әкилди;** јахш
јам әвәзинә **дәф кимијәм, мых кимијәм;** чох јејән әвәзинә м
да, хашал; јухлајыр әвәзинә **көпүр;** бификли әвәзинә кәл
јејир әвәзинә **тыхајыр; өлдү** әвәзинә **хосду; јалан** даныш
әвәзинә **коп басыр; арыг** әвәзинә **сысга; көк** әвәзинә **комбу**
баша дүшмүр әвәзинә **ганмыр** вә с. кими сөз вә ифадәләр и
ләдирләр. Белә сөз вә ифадәләр јолухучу хәстәлик кими б
риндән дикәринә кечир вә нитги зибилләјир. Белә һалла
гаршы мүбаризә зәиф олдугда даһа јени-јени жаргонлар
кобуд сөзләр мејдана чыхыр.

---

[1] Бах: «Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти», Азәрб ССР Е
нәшријјаты, Бакы, 1964.

CamScanner ile tarandı

Нәһајәт, әдәби дилимиздә гаршылығы олан **мел, бочка, лодка, чулки, чернил, ручка, спичка, мешог, ачки, креват, пол, поез, тарелка, абед** вә с. сөзләрин ишләнмәси дә нитгин сафлығына мүәјјән дәрәчәдә хәләл кәтирир.

Лексик нөгсанлара гаршы мүбаризә ики истигамәтдә апарылмалыдыр: нөгсанларын хәбәрдарлығы вә онларын арадан галдырылмасы. Шакирдләрин нитгиндә белә нөгсанларын көк салмамасы үчүн һәр шејдән әввәл, онларын нитгини әдәби дилин тәләффүз нормаларына мувафиг сөзләрлә зәнкинләшдирмәк лазымдыр. Мүәллим тә'лимин һәр бир мәрһәләсиндә шакирдләрин лексик нөгсана јол верә биләчәји күман едилән һалларда диггәтли олмалы вә вахтында лазыми тәдбир көрмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирд јени-јени лексик нөгсанлара јол вермәсин. Тәчрүбә көстәрир ки, бир сыра чидди тәдбирә бахмајараг шакирдләрин нитгиндә һәр һалда лексик нөгсанлара јол верилир.

Лексик нөгсанлара гаршы мүбаризәнин дүзкүн тәшкил олунмасы үчүн мүәллим шакирдләрин шифаһи чавабларында, јазылы нитгиндә һансы лексик нөгсанлара јол вердијини диггәтлә изләмәли вә һесаба алмалыдыр. Јалныз бундан сонра ајры-ајры шакирдләрин нитгиндәки вә үмумијјәтлә, синиф үчүн характерик лексик нөгсанларын мәнзәрәси мүәллимә ајдын олар вә мүәллим бу саһәдә иши дүзкүн гура биләр.

Лексик нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн мүхтәлиф нөв чалышмалардан истифадә етмәк мүмкүндүр. Һәр шејдән әввәл шакирдин өзүнү лексик сәһви тапмаға алышдырмаг вә өз сәһвләринә гаршы фәал мүбаризәјә галдырмаг лазымдыр. Шакирдә әтрафдакыларын нитг нөгсанларына шүурлу вә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәји өјрәтмәк чох вачибдир. Чох заман ән бачарыглы мүәллимләр белә бу чәһәти јаддан чыхарыр, шакирдләри мәктәбдән кәнарда нитгин тәмизлији уғрунда мүбаризә кими тәрбијә етмирләр. Һалбуки, шакирдләрин нитг нөгсанларына дүзәлиш вермәклә јанашы онларын васитәсилә нитг нөгсанларына јол верилән аиләләрә дә тә'сир көстәрмәк мүмкүндүр. Јолдашынын вә өзүнүн нитгинә нәзарәт етмәк, әдәби дилин нормаларына мувафиг кәлмәјән сөзү тапыб онун нечә ишләдилмәли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк, шүбһәсиз, ибтидаи синиф шакирдләри үчүн о гәдәр дә асан мәсәлә дејил. Мүәллим белә бир вәрдишин шакирдләрә тәдричән ашылаја биләр.

Сөзүн дәгиг мә'нада ишләнмәсини тә'мин етмәк үчүн синонимләр үзрә ишә кениш јер верилмәлидир. I—II синифләрдә

Scanned with CamScanner

сөзә јахын мә'налы сөз тапдырмаг, III—IV синифләрдә даһа чох синонимләр сырасына дахил олан сөзләрин (мәсәлән, иқид, гочаг, чәсур, чүр'әтли, гәһрәман, фәдакар, мәрд вә с.) мә'на чаларлығыны хәбәр алмаг, онлары чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәләб етмәк мүмкүндүр. Бу вәрдишләрә јијәләндикдән сонра шакирдләрә синонимләр сырасы јаратмағы, бәнзәтмәләри синонимләри илә әвәз етмәји дә тапшырмаг олар.

III—IV синифләрдә шакирдләр паронимләрин сырасыны мүәјјәнләшдирә билмәдикдә мәтндә паронимләри тапдырмаг, онларын мә'на фәргини хәбәр алмагла јанашы мәтн дахилиндә изаһ етмәк мәсләһәт көрүлүр. Бу саһәдә иши әјаниләшдирмәк даһа фајдалыдыр.

Сөзләр	Чүмләләр
1. Сурәт	Гардашым шәклин **сурәтини чыхарды.**
2. Сүр'әт	Гатар стансијаја чатанда **сүр'әтини азалтды.**
3. Әср	Бир **әср** јүз илә бәрабәрдир.
4. Әсир	Кәшфијјатчылар бир **әсир** тутуб кәтирдиләр.

Үмумијјәтлә, шакирдләрин мә'насыны баша дүшмәдикләри сөзләри мәтн дахилиндә изаһ етмәк јахшы нәтичә верир. Чүнки ејни сөз мүхтәлиф мәтндә мүхтәлиф мә'на газаныр.

Изаһ бу јолла апарылдыгда шакирдләр чохмә'налы сөзләрин ишләдилмәсиндә дә нөгсана јол вермирләр.

Диалектизмләрә гаршы мүбаризә апараркән мүхтәлиф приjомлардан истифадә етмәк мүмкүндүр. Әкәр шакирдин ишләтдији сөз јалныз һәмин диалектә мәнсубдурса, ону јухарыда гејд олундуғу кими әдәби дилдәки гаршылығы илә әвәз етмәк кифајәтдир. Мәсәлән, Гах рајону (Илису шивәсиндә) шакирдләр **дигир, тәпәл, һәш, гоча, галда** вә с. сөзләр ишләдирләр. Мүәллим онлары **далашмаг, фындыг** (гоз) **габығы, зибил, истиот, оғлан** сөзләри илә әвәз едир вә онларын чүмлә ичәрисиндә ишләдилмәси үзрә иш апарыр.

Әдәби дилдәки сөз диалектдә башга мә'нада ишләндикдә (мәсәлән, **тапар—јәгин, гаралтмаг—сөндүрмәк, нара—һара, фикир јохдур—ејби јохдур, гаја—даш** вә с.—Илису; **ачыдым—ачдым, чиркин—чиркли**—Бакы вә с.) онлары чүмлә ичәрисиндә мүгајисә етдирмәк лазым кәлир.

Јерли шивә шәраитиндә шакирдләрин нитгинин онлара таныш олмајан јени сөзләрин һесабына зәнкинләшдирилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верилмәлидир. Јени сөзләр әдәби тәләффүзә ујғун олдуғундан, шакирдин лүғәт еһтијатында һәмин сөзләрин диалект гаршылығы олмадығындан әдәби дилә јијәләнмә просеси нормал кедир.

Бә'зи һалларда шакирдләрин лексик диалектизмләриндән әдәби дилдә онларын баша дүшмәдикләри сөзләрин изаһ олунмасы үчүн истифадә едилә биләр. Мәсәлән: **сүр'әтлә—бечид, мүбаһисә—далај, сахтакар—дүдәмәл, ачиз—әзвај, фүрсәт—кирәвә, нашүкүр—һарын** (Бакы), **ләпир—ирәд, талварләм, алагапы—пәләнд, киләмејвә—пырных, таван—тамаса, таса, иглим—һавасат** (Муған групу шивәләри), **гыф—тсанлы, кәсмик—мәкәм, чыздаг—хичиј, охлов—дәләнчик, үскүк—дулунг** (Гах—Илиси) вә с.

Мүәллим әдәби дилдәки бә'зи сөз вә ифадәләрин баша дүшүлмәсинә вә шүурлу ишләдилмәсинә хидмәт едән лексик диалектизмләри ахтарыб тапмалы, һәр бир әлверишли һалда онлардан әдәби дилә јијәләнмә васитәси кими истифадә етмәлидир. Ушаглар јерли шивәдәки бир чох сөзләрин әдәби дилдә синонимләри олдуғуну билдикдән сонра һеч бир чәтинлик, гејри-адилик һисс етмәјәчәк вә тәдричән «икидилликдән» јахаларыны гуртармаға, әдәби дили вә әдәби тәләффүз нормаларыны мәнимсәмәјә чалышачаглар.

Лексик нөгсанлара гаршы мүбаризә үслуб ишләри илә сых бағлыдыр. Бурада бүтүн бу мәсәләләри әһатә етмәк мүмкүн дејилдир.

Лексик нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн она гаршы мүбаризәни мүнтәзәм вә ардычыл апармаг, тә'лимин һәр бир анында мүәллим шакирдләрин диггәтини бу саһәјә чәлб етмәлидир. Лакин һәддән артыг алудәчилијә јол верәрәк дәрсин башлыча мәгсәдини, мөвзунун идејасыны көлкәдә гојмаг олмаз.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ӘСАС ТӘДРИС ФӘННИДИР

Н. КҮНӘШЛИ.

ИБТИДАИ мәктәбдә ана дили тә'лим фәнләринин әсасы... Ушинскинин дедији кими, һеч бир фәнн ана дили гәд... инсанын инкишафында рол ојнамыр.

Ана дилиндән дүзкүн данышмаға, рәван охујуб, савад... јазмаға јијәләнмәдән башга фәнләрин мәнимсәнилмәсинә на... олмаг чәтиндир.

Ана дили коммунист тәрбијәси вәзифәләринин јеринә ј... тирилмәсинә, коммунизмин кәнч гуручуларынын һазырлан... сына хидмәт едир.

Габагчыл мүәллимләр ана дили тәдрисиндә вахтдан сәм... рәли истифадә едир, шакирдләрин фәаллығына, тәшәббүск... лығына кениш имкан јарадыр, дәрсин идеја-сијаси сәвијјә... нин јүксәлмәсинә, еффектлилијинә хүсуси диггәт јетирирл...

Тәчрүбә көстәрир ки, синифдә јазы техникасыны јахшы м... нимсәмәјән шакирдләр II, III вә IV синифләрдә јазы зама... һәрф, һеча бурахыр, бу вә ја дикәр һәрфи башгасы илә әв... едирләр.

Мәһз буна көрә дә Зәрифә Дәркаһова (Имишли 2 нөмрә... мәктәбин мүәллими) һәр һансы бир шакирдин јени сөзү дү... күн ешитмәсинә, дүзкүн тәләффүз етмәсинә фикир верир. Бу... дан әлавә, Зәрифә мүәллим сөзләри тәһлил вә тәркиб етм... дә (сөзү һечаја, сәсләрә ајырмаг вә с.) шакирдләрә өјрәд...

Зәрифә мүәллим һәр јазы дәрсинә чидди һазырлашыр, дә... си конкрет материал үзәриндә гурур, 45 дәгигәдән сәмәр... истифадә едир, бүтүн шакирдләрин фәал ишләмәсинә на... олур.

CamScanner ile tarandı

Бир шакирддән дәрси сорушаркән Зәрифә мүәллим синфи дә унутмур. Синфин башга ушагларына да мүхтәлиф суалларла мүрачиәт едир. Мәсәлән, «Инди дә сән башга нүмунә фикирләш. Ким јолдашынын чавабыны тамамлајар? Бу суала даһа ким јахшы чаваб верәр? Јолдашыныз нә үчүн бу суала белә чаваб вермәлидир? вә с.

Чох вахт Зәрифә мүәллим ајры-ајры шакирдләрә мүрачиәт етмәклә дәрсә башлајыр. Мәсәлән, «Кечән јазы дәрсиндә бурахдығын сәһвләри нечә дүзәлтмәлисән? Буну һансы нүмунә илә сүбут едә биләрсән? Ким евдә тапшырығы јеринә јетирәркән чәтинлик чәкмишдир? вә с.

Зәрифә мүәллим шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн лүғәт үзәриндә иш апармағы да унутмур.

Һәр шејдән әввәл о, бүтүн чәтин сөзләри һечаларла охумағы шакирдләрдән тәләб едир. Чәтин сөзләр үзәриндә шакирдләри бир нечә күн синифдә ишләдир. Чүмлә дүзәлтдикдә, јарадычы ишдә о һәмин сөзләрдән истифадә едир. Бир нечә сөз өјрәнилдикдән сонра имла апарыр, сәһв јазылмыш сөзләри диктә едир, шакирдләр һәмин сөзләри лүғәтчәјә јазырлар. Зәрифә мүәллимин тәклифи илә шакирдләр һәмин сөзләрдән шифаһи вә јазылы чүмләләр дүзәлдирләр.

Шакирдләрдә савадлы јазы вәрдишләринин мөһкәмләнмәсиндә сәһвләр үзәриндә иши С. Гәдимова (Варташен рајону, шәһәр 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими) еффектли васитә һесаб едир. Бу мәгсәдлә дә о, дәфтәр сәһифәсинин кәнарында ајрылмыш бош јердә сәһв сөзүн дүзкүн јазылышыны гејд едир. Шакирдләр һәмин сөзү әввәлчә диггәтлә охујур, сонра исә мәтнин ахырында 5—6 дәфә тәкрар јазырлар.

С. Гәдимова бу мәгсәдлә шакирдләрә јарадычы јазылар јаздырыр. Шакирдләр бурахдыглары сәһвләри нәзәрә алараг мүәллимин тәклифи илә мүәјјән сөзләр сечир вә ја чүмләләр тәртиб едирләр, ејни көкдән олан сөзләр фикирләшиб дејир вә ја јазырлар.

Шакирдләрдә савадлы јазы вәрдишләринә наил олмаг үчүн ев тапшырыгларынын дүзкүн тәшкили дә зәруридир. Бу мәгсәдлә дә Сәријјә мүәллим шакирдләри фәаллашдыран, онларын алдыгларын биликләри мөһкәмләндирән пријомлардан сәмәрәли истифадә едир. Мәсәлән, «Лүғәтчәдән сөзләри диггәтлә оху», «Кечән јазы ишиндә бурахдығын сәһвләри дүзәлт», «Јазы заманы тәләсмә, тәмиз вә сәлигәли јаз» вә с. С. Гәдимова II синифдә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн

Scanned with CamScanner

ашағыдакы јазылы мүстәгил чалышмалардан истифадә етмәји мәсләһәт көрүр:

1. Верилмиш мүбтәда үзрә чүмлә тәртиб етмәк вә она суал вермәк. Мәсәлән: Пионер... (һарада? нә вахт? нә едир? вә с.); Сәрһәдчи... (нә вахт? нә етди? вә с.)

2. Верилмиш хәбәр әсасында чүмлә тәртиб етмәк вә она суал вермәк... (нә? һансы? һарада? һара?) учур... (ким? нә вахт? кимә? нә үчүн?) ...кәлди.

3. Чүмлә тәртиб етмәк үзәриндә чалышмалар: бир вә ја бир нечә шәклин алтында онун мәзмунуна ујғун сөзләр јазмаг.

Бу мәгсәдлә дә дәрслијин шәкилләриндән, откриткалардан, гәзет вә журнал иллүстрасијаларындан вә с. сечмәк олар. Әкәр сечилмиш шәкил бөјүкдүрсә, иш бүтүн синифлә нормал апарылыр. Бу пријом өз биликләриндәки чатышмајан чәһәтләри даһа јахшы баша дүшмәјә, дәгиг вә ифадәли нитг инкишафына көмәк едир.

Грамматик форма вә гајдалары мәнимсәтмәк үчүн С. Гәдимова чалышмалар үзәриндә дә шакирдләри ишләдир. О, шакирдләрә тәклиф едир ки, бир вәрәг көтүрсүнләр вә вәрәгин јухарысында грамматик гајданы јазсынлар, онун алтында шәкли гојсунлар. Шәклин алтында исә һәмин гајдаја аид чүмлә дүзәлдиб јазсынлар, өјрәнилмиш грамматик форманын алтындан хәт чәксинләр. Бу мәгсәдлә көһнә китабларын шәкилләриндән дә истифадә етмәк олар. Белә шәкли шакирдләр өзләри дә чәкә биләрләр.

Белә дәрс чанлы олур, ушаглар фәал иштирак едирләр. Һәр бир ушаг чәкдији шәкли вә тәртиб етдији чүмләни көстәрмәјә тәләсир. Бу шәкилләри ушаглар сахлајыр вә тәкрар дәрсләриндә исә онлардан истифадә едирләр.

Микајыл Мүшфиг адына орта мәктәбин (Сабирабад рајону) синиф мүәллими Әлиш Әлијев ана дили дәрсләриндә шакирдләри план тутмаг үзәриндә тез-тез ишләдир. Әлиш мүәллим план һаггындакы сөһбәтимизи белә јекунлашдырды:

— Мән I синифдән ушаглары план тәртиб етмәк үзәриндә мүнтәзәм ишләдирәм. Бу иши IV синфә гәдәр давам етдирирәм. Һазырда дәрс дедијим II синифдә план тәртиб етмәји өјрәтмәк үчүн мүхтәлиф пријомлардан истифадә едирәм.

Шакирдләрин рабитәли нитг инкишафында шәкилли планын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Габагчадан мүәјјән суаллар һазырламагла шәкилли планын тәртибинә башлајырам. Мәсәлән, «Бу һекајәјә аид нечә шәкил чәкмәк олар? Бунларын һансы биринчи олачагдыр?». Шакирдләр суаллар васитәсилә һекајәјә аид башга шәкилләрин дә јерини мүәјјәнләшдирирләр.

CS CamScanner ile tarandı

Беләликлә, шакирдләр суаллара чаваб вермәклә охунмуш бу вә ја дикәр мәтн үзрә шәкилли план тәртиб едирләр.

II синифдә шакирдләр Л. Толстојдан «Ики јолдаш», Х. Һасиловадан «Мәктәбә һәдијјә», В. Осејевадан «Сеһирли сөз» вә с. үзрә шакирдләрә план тәртиб етдирмишәм.

Билијин мөһкәмләндирилмәси ишиндә бүтүн ушагларын дәрсдә фәаллығыны вә мүстәгиллијини тәшкил етмәк чох мүһүмдүр.

Бикә Мирзәјева (Сабирабад шәһәр 1 нөмрәли ибтидаи мәктәбин мүәллими) бу вә ја дикәр билијин мөһкәмләндирилмәсинә аид дәрси елә тәшкил етмәјә чалышыр ки, ушаглар үчүн ишләмәк мараглы олсун. Мүхтәлиф методик пријомларын тәтбиги, дәрсин әјани васитә илә чанландырылмасы вахта чох гәнаәт едир. Бикә мүәллим II синифдә әшја һаггында, онун әламәт вә һәрәкәтини билдирән сөзләр һаггында анлајыша чидди диггәт јетирир. Бу нитг инкишафы, суалларла вә суалсыз чүмлә тәртиби үчүн дә вачибдир.

II синифдә «Әшјанын әламәти» мөвзусу үзрә грамматикадан Бикә мүәллимин бир дәрсини нүмунә мәгсәди илә ашағыда веририк.

Әшјанын әламәти анлајышынын мөһкәмләндирилмәси

I. Ев тапшырығынын јохланылмасы.

Дәрс ев тапшырығынын јохланылмасы илә башланыр. Чалышма әлавә тапшырыгла гисмән мүрәккәбләшдирилир. Шакирдләр мүәллимин тәклифи илә әшјанын адына вә онун әламәтинә көрә әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләр әлавә едирләр. Нәтичәдә кениш чүмләләр алыныр. Кениш чүмлә үзәриндә иш фајдалы пријомдур. О шакирдләрдә фикри ојадыр вә онларын сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир.

II. Јазы тахтасында вә ја вәрәгдә габагчадан гејд едилмиш мәтн шакирдләр тәрәфиндән охунур.

Идманчылар аддымлајырлар. Пионерләр кедирләр. Күнәш. Бајраглар вә шүарлар. Тәјјарәләр. Танклар.

Мүәллим:—һәмин мәтн үзрә тәртиб едилмиш һекајәјә нечә ад вермәк олар?—дејә ушаглардан сорушур.

Ушаглар: «Шәһәрдә 1 Мај» чавабыны верирләр.

Scanned with CamScanner

Бир шакирд биринчи чүмләни **охујур**, **әшјанын адыны**, һә-рәкәтини билдирән сөзләри тапыр, **әшјанын әламәтини** әлагә-ләндирир.

Кәнч идманчылар аддымлајырлар. Сонра о, бир сөзү башга бир сөзлә әлагәләндирәрәк суалларла **чүмләни тәһлил** едир.

Башга бир шакирд икинчи чүмләни (**Пионерләр кедирләр**) белә кенишләндирир: **Пионерләр сыра илә кедирләр.** Чаваб верән шакирд суалларла чүмләни тәһлил **едир**, **пионер** вә **сыра илә** сөзләринин јазы гајдасыны изаһ **едир вә с.**

Үчүнчү шакирд **Күнәш** сөзүнү охујур вә чүмлә дүзәлдир: **Ајдын** күнәш парылдајыр.

Мүәллимин тәклифи илә башга шакирдләр тәһлил етмәдән **Бајраглар вә шүарлар** чүмләсини дә кенишләндирирләр. Бајраглар вә шүарлар далғаланыр (һәрәкәт билдирән сөзләр әлавә едирләр). Шакирдләр **тәјјарә вә танк** сөзләриндән истифадә едәрәк дә чүмләләр дүзәлдирләр: **Тәјјарә учур. Ағыр** танклар **кедир.**

Дәрси јекунлашдыраркән шакирдләрдән бири мүәллимин тәклифи илә мәтни шифаһи нағыл **едир. Бундан сонра** исә мүәллимин тәклифи илә ушаглар **«Бағда» мөвзусу үзрә** (ја да өз арзулары үзрә) һекајә тәртиб **едирләр.**

IV синфин «Ана дили» дәрслијиндә **һәјаты бөјүк** тәрбијә мәктәби олан бир сыра көркәмли **јазычыларын** (М. Горкинин, Ч. Чаббарлынын, М. Ә. Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин вә б.) тәрҹүмеји-һалы һаггында гыса да олса **мә'лумат** верилмишдир. Белә көркәмли јазычыларын **һәјаты шакирдләрдә** дөзүмлүлүк, принсипиаллыг, достлуг вә с. **тәрбијә етмәк** үчүн көзәл нүмунәдир.

Мәһз она көрә дә З. Кәримли (**Абшерон рајону**, Киләзи стансијата мәктәбинин мүәллими) һәмин **јазычыларын һәјатынын** өјрәнилмәсинә хүсуси әһәмијјәт **верир.**

Бу мәгсәдлә дә З. Кәримли бу вә **ја дикәр јазычынын** һәјаты һаггында мә'лумат вермәјә **һәср олунмуш дәрсә** габагчадан һазырлашыр. Дәрсликдәки мә'лумат**ы охујур**, әлавә верәчәји мә'луматын һәчмини, үмуми **тәләбләрини мүәјјәнләшдирир.**

Бунунла јанашы, о, јазычынын һәјатына аид дәрсин даһа марагла вә чанлы кечмәси **үчүн истифадә едәчәји әјани** вәсаитләри дә (јазычынын өзүнүн, мүасирләринин портретини, әдәби монтаж, әдәби плакат, схем, шәкил вә с.) **габагчадан** һазырлајыр.

З. Кәримли бу мәгсәдлә бә'зән бу вә ја дикәр јазычынын һәјаты һаггындакы хатирәләриндән дә истифадә етмәјә чалышыр.

З. Кәримли халг шаири М. Ә. Сабирин һәјатындан данышаркән ушаг икән онун јаздығы ше'рлә дәрсә башлајыр.

> **Тутдум оручу ирәмазанда,**
> **Галды ики көзләрим газанда**
> **Моллам да дөјүр јазы јазанда...**

О, бу вә ја дикәр јазычынын һәјаты һаггында синифдә мә'лумат вермәклә кифајәтләнмир. Мүәллимин рәһбәрлији илә синифдәнхарич мәшғәләләрдә дә шакирдләр һәмин јазычы һаггында албом тәртиб едир, хүсуси синиф дивар гәзети бурахыр, әдәби плакат вә с. һазырлајырлар.

Бундан әлавә, З. Кәримли јазычынын һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар олараг сәһәрчикләр дә тәшкил едир. Белә сәһәрчикләрдә шакирдләр јазычынын һәм синифдә, һәм дә синифдәнхарич охудуглары әсәрләрини әзбәр дејирләр.

* * *

Алачадырлы ибтидаи мәктәбиндәјик. 34 иллик педагожи стажа малик олан Сәлим Тағыјевин II синифдә ана дили дәрсидир. Сәлим мүәллим «Кечән дәрси (Н. Забила — «Дүнјада ән көзәл өлкә») ким данышар?»—дејә синфә мүрачиәт етди. Ушаглардан бири ајаға галхыб «Дүнјада ән көзәл өлкә» ше'рини әзбәр демәјә башлады. О, ше'ри дүзкүн охумур, тез-тез гафијәләри позур, сөзләри ахыра гәдәр демир, һәтта бә'зән артыг сөзләр дә ишләдирди.

Синфә кирән кими «Ана дили» китабыны сәһифәләмәклә башы гарышан Сәлим мүәллим һәмин шакирдә деди:

— «5», кечәјләш!

Мүәллим сөзүнә давам етди:

— Кечмишдә кәндлиләр нечә јашајырдылар?

— Пис!

— Фәһләләр нечә јашајырдылар?

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

— Пис!

— Бәс онлар харичи өлкәләрдә нечә доланырдылар?

— Пис!

— Биздә ишсиз вар?

Шакирдләрдән бири:

— Бәли, гоншумуз...

Ушаглар әлләри илә ағызларыны тутуб пыггылдады... Сәлим мүәллим јени дәрсә белә башлады:

— Инди биз «Әһмәд гајытмады» нағылыны (?) өјрә... јик. Бу нағылы Ә. Һүсејнов мүәллим (әслиндә Ә. Һүсејн...) јазмышдыр. Ә. Һүсејнов мүәллим кимдир, ушаглар?

Ушаглар хорла:

— Шаирдир.

Мүәллим сон чаваб үчүн дә ушаглара өз разылығыны ... дирдикдән сонра мәтни анчаг 2 шакирдә охуда билди. О... да оху заманы чохлу сәһвләрә јол вердиләр. Мүәллим ... көзләрини әлиндәки дәрслијә зилләјәрәк фикрә кетми... Сонра да суал-чаваба башлады.

— Ушаглар, инди дә мәним суалларыма бир нечә чаваб ... рин. Дејин көрүм, Әһмәд саһибинин габағыны кәсди, кәсм...

— Кәсди.

— Саһибкар машыны миниб кетди, кетмәди?

— Кетди.

— Әһмәд иш тапа билди, билмәди?

— Билмәди.

— Ағ халат кејмиш бир киши Әһмәди јохлады, јохлама...

— Јохлады.

— Әһмәдин үрәји дајанды, дајанмады?

Ушаглар хорла:

— Бәли, дајанды!

— Чох сағ олун, инди ким һамысыны башдан-ајаға да... шар? Бу сөзләр мүәллимин ағзындан јеничә чыхмышды ... зәнк вурулду. Сәлим мүәллимин евә тапшырығы да ајағ... олду. О, мүәллимин ичазәсини көзләмәјиб синифдән чы... ушаглара: «Евдә охујарсыз»—деди.

Сабирабад шәһәриндәки 1 нөмрәли ибтидаи мәктәбин ... синфиндә С. Исмајылованын јазы дәрси иди.

С. Исмајылова синфә кирән кими шакирдләри бир-бир ја... тахтасы гаршысына чағырараг дәфтәрләри верди. Дәфтәр... па...ајыб гуртардыгдан, јазы тахтасында «Ачкөз ат» сөз... ...ејд етдикдән сонра:

— Ушаглар, јә'гин ки, ат көрмүсүнүз?

Ушаглар:

— Бәли.

— Ачкөз ат нечә?

— Хејр.

— Ачкөз, јә'ни көзләри ач ат. Ајдындыр?

— Бәли.

Мүәллим:

— Инди дә тахтада нә јазмышам, көчүрүн дәфтәринизә, ајдындыр?

— Бәли.

Ушаглар мүәллимин тахтада јаздығы дүз-әјри чүмләләрин дәфтәрләриндә шәклини чәкмәјә башладылар. Анчаг чох тәәссүф ки, әввәлдән ахыра гәдәр бу көчүрмәнин мәгсәди нә мүәллимин өзү үчүн, нә дә ушаглара ајдын олду.

Бәс С. Әфәндијеванын IV синифдә (Шәки шәһәриндәки 10 нөмрәли мәктәбин мүәллими) оху дәрси нечә кечди? Сәлим Тағыјев, Сәкинә Исмајылова һаггында дејилән сөзләри Әфәндијева һаггында да демәк олармы?

С. Әфәндијева (дәрсә плансыз кәлмишди) кечмиш дәрси олан С. Рүстәмин «Октјабр улдузлары» ше'рини әзбәр сорушурду.

Һәр шејдән әввәл, јазы тахтасы гаршысына чыхан шакирдләрин һеч бири ше'ри ифадәли оху тәләбләринә риајәт етмәди. Məһз бунун нәтичәсидир ки, шакирдләр шөһрәт, мүбариз, бејнәлмиләл, мәһбәс, пајтахт, сима, нәбз, әдаләт, сәадәт сөзләринин мә'насыны, «Рус елиндән доған шанлы ингилаб», «Азадлыгчын дикәлди Шимала доғру көзләр», «Өз кәләчәк бахтыны алараг өз әлинә» вә с. ифадәләрлә шаирин нә демәк истәдијини изаһ едә билмәдиләр. Мүәллим исә:

— Јахшы өјрәнмәмисиз,—дејә ајры-ајры ушаглары тез-тез тағсырландырыр, онлара өјүд-нәсиһәт верирди.

Һалбуки мүәллимин өзүнә дә һәмин ифадәләрин мә'насы ајдын дејилди.

Она көрә дә һәмин шакирдләр һеч бир фасиләни көзләмир, вурғуну гарышдырыр, ше'ри гышгыра-гышгыра охумаға чалышырдылар.

Мә'лум олду ки, мүәллим өзү дә ифадәли гираәтин тәләбләрини билмир. Буну мүәллимин тәкрар нүмунәси дә сүбут етди.

CamScanner ile tarandi

Scanned with CamScanner

Узун гышгырыгдан, һај-күјдән сонра јенә мә'лум олду ки, мүәллим ше'рдәки чәтин сөз вә ифадәләри шакирдләрә јахшы баша салмамышдыр.

Нәһајәт, мүәллим ше'рин мәзмунуну данышмағы бир нечә шакирдә тәклиф етди. Онлар мәзмунуну дејил, ше'ри әзбәр сөјләдиләр. Доғрудур, мүәллим бу чәтинлик үчүн шакирдләринә бә'зән «јардымчы» суаллар верирди. Ачыг десәк, бу суаллар шакирдләрә көмәк етмир, әксинә онларын мәнтигсиз ифадәләринә сәбәб олурду.

Мәһз бунларын нәтичәсидир ки, дәрсдә вахт сәмәрәсиз кечир, шакирдләр фәаллыг көстәрмирдиләр.

Ибтидаи мәктәбдә ана дили тәдрисинин еффективи ашағы салан нөгсанлар, илк нөвбәдә, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) **ана дили дәрсләриндә тә'лим вахтына гәнаәт едилмир,**

2) **шакирдләр дәрсдә зәиф фәаллыг көстәрирләр,**

3) **ана дили метод вә пријомларынын тәкмилләшдирилмәмәси.**

Ана дили дәрсләриндә апардығымыз мүшаһидәләрә әсасән һәмин нөгсанлары ајрыча олараг изаһ едәк:

Тә'лим заманы бә'зи мүәллимләрин вахта гәнаәт етмәмәси нә демәкдир?

Һәр шејдән әввәл, фәрди сорғуја лазым олмајан вахт сәрф едилир. Шакирдин синиф гаршысына чағрылмасы, ев тапшырыгларынын (грамматика үзрә ади чалышмалар, орфографија вә ја дурғу ишарәләри үзрә) јохланылмасына бә'зән 20—25 дәгигә вахт сәрф олунур.

Јени дәрсин изаһы узадылыр. Даһа доғрусу, јени дәрсә тәләб олунмајан вахт верилир. Һалбуки һәмин мөвзу һәлә ашағы синифләрдән шакирдләрә мә'лумдур. Мәсәлән, һәлә II синифдә шакирдләр әшјанын адыны (исим), әламәтини (сифәтини), һәрәкәтини (фе'л) билдирән сөзләр һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олурлар. III синифдә исә онлар мүәјјән грамматик терминләри (исим, сифәт, фе'л вә с.) дә өјрәнирләр. Бунлар үзәриндә синифдә вә евдә мүәјјән тапшырыглар јеринә јетирирләр. IV синифдә исә бүтүн бунлара бахмајараг јенә дә фе'л, исим, сифәт вә с. һаггында үмуми мә'лумат верилир.

Бундан әлавә, ана дили дәрсиндә бә'зән азеффектли чалышмалара (хүсусилә, һазыр мәтндән көчүрмә вә с.) да раст кәлирик.

CS CamScanner ile tarandı

Ев тапшырыгларынын синифдә чох вахт бүтүн тәфсилаты илә изаһ едилмәси дә вахтын итмәсинә сәбәб олур.

Бә'зи мүәллимләр јери кәлдикдә шакирдләрә фәрди јанашмағы унудурлар. Белә ки, онлар дәрс заманы онларын һазырлыг вәзијјәтини нәзәрә алмырлар.

Ибтидаи мәктәбдә ана дили тәдрисинин еффектлијини ашағы салан сәбәбләрдән бири дә бир сыра мүәллимләрин өз тә'лим метод вә пријомларыны тәкмилләшдирмәмәләриндән вә јахуд онлары дәрсдә тәтбиг едә билмәмәләриндән ирәли кәлир.

Шакирдләрә верилән тапшырыгларда бә'зән јекнәсәглик олур. Јә'ни тапшырыг верәркән онун рәнкарәнклији вә грамматик материалла нә дәрәчәдә бағлы олмасы нәзәрә алынмыр.

Тә'лимдә бә'зи «гејри-фәал» метод вә пријомлардан (мәсәлән, көчүрмә, мәтндә бурахылмыш һәрф вә ја һечалары механики олараг јазыб көчүрмәк вә с.) истифадә едилир.

Шифаһи вә јазылы чалышмалара дүзкүн мүнасибәт бәсләнилмир.

Ана дили дәрсләриндә верилән чалышмаларда онларын елми әсаслары бә'зән дә унудулур.

Ана дили тәдрисиндә олан бу нөгсанлары арадан галдырмалыјыг.

Дәрсдә фәрди сорғуја верилән вахты азалтмалы, бир сыра һалларда дәрси сорғусуз кечмәк дә олар.

Јени материалын изаһи үчүн ајрылмыш вахтдан сәмәрәли истифадә едилмәли, габагкы тә'лим илләриндән шакирдләрә мә'лум вә ја сәрбәст өјрәнилмәси мүмкүн олан материаллар нәзәрә алынмалыдыр.

Дәрсдә ев тапшырыгларынын јохланылмасы методикасыны тәкмилләшдирмәк, нөвбәти дәрс үчүн верилән изаһаты азалтмаг лазымдыр.

Ана дили дәрсләриндә рабитәли јазылы нитг инкишафы да мүһүм мәсәләдир. Тә'лим заманы буна хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Мәктәбдә инша, ифадә кими јазы нөвләриндән даһа кениш истифадә етмәји дә мәсләһәт көрүрүк.

Тәдрисин еффектиндән данышаркән әјанилији дә унутмаг олмаз.

Тәчрүбә көстәрир ки, бүтүн бунлар ана дилинин тәдриси сәвијјәсини јүксәлтмәјә, дәрсин тәшкилини јахшылашдырмаға, фајдалы иш нөвләрини тәтбиг етмәјә көмәк көстәрир.

Scanned with CamScanner

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

АЗӘРИ ДИЛИ ҮЗРӘ ЈЕНИ ПРОГРАМ ВӘ ОНУНЛА ИШЛӘМӘК ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Бәшир ӘҺМӘДОВ,
профессор.

IV—VIII синифләр үчүн тәртиб олунмуш јени азәри дили програмы Маариф Назирлији тәрәфиндән тәсдиг олунмуш вә чап олунмаг үчүн нәшријјата верилмишдир. Јени програм тәртиб едиләркән азәри дили тә'лиминин мәзмуну, характери, спесифик чәһәтләри, шакирдләрин бу дил үзрә елми-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәк мәсәләләри диггәт мәркәзиндә дурмуш вә ашағыдакы проблемләрин һәлли өн плана чәкилмишдир.

а) азәри дили курсунун мәгсәд вә вәзифәләринин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси;

б) һәмин фәннин гурулушу, тәдрис материалларынын синифләр үзрә бөлүшдүрүлмәси, азәри дилинин бүтүн саһәләри арасындакы мүнасибәт вә гаршылыглы әлагәнин көзләнилмәси;

в) нәзәри билик вә практик вәрдишләрин вәһдәтдә верилмәси;

г) јени мәзмуна мүвафиг олараг ана дили тәдриси методикасы елминин гаршысында дуран јени вәзифәләр;

ғ) дәрсликләрин һәмин тәләбләрә там чаваб вермәси үчүн һәјата кечирилмәли олан конкрет тәдбирләр.

Програмын ирәли сүрдүјү тәләбләр бахымындан азәри дили курсунун мәгсәд вә вәзифәләрини белә хүласә етмәк олар:

а) орта мәктәби битирән шакирдләр савадлы јазмағы, сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәји, фикирләрини истәр јазылы истәрсә шифаһи формада сәрбәст, ардычыл, ајдын, дәгиг шәкилдә башгаларына чатдырмағы, еләчә дә башгаларынын нитгини јахшы баша дүшмәји бачармалыдырлар;

б) онлар мүасир әдәби дилимизин гајда-ганунлары һаггында јығчам, лакин долғун нәзәри билијә малик олмалыдырлар;

в) дилин мәншәји, инкишафы вә чәмијјәтдәки ролу, јазынын тарихи һаггында там тәсәввүр әлдә етмәлидирләр вә с.

Бурадан ајдын олур ки, јени азәри дили програмы һеч дә индијә гәдәр олдуғу кими грамматиканы өјрәтмәклә кифајәтләнмәк мәгсәдини изләмир. Ону әввәлки (јә'ни мөвчуд) програмдан фәргләндирән ән мүһүм әламәт дә мәһз бундан ибарәтдир. Бурада лексик, фонетик, грамматик, үслуби, орфоепик, орфографик вә с. мәсәләләрин өјрәдилмәси, һәм дә бунларын арасындакы вәһдәтә чидди сурәтдә әмәл олунмасы мүһүм јер тутур. Јени програм тәләб едир ки, биз сәс вә һәрф, сөз вә сөз бирләшмәси, чүмлә вә сөз бирләшмәси, нитг һиссәси вә чүмлә үзвү кими бир чох мүрәккәб, лакин зәрури анлајышларын дәгиг формалашдырылмасы үчүн бүтүн гүввәләримизи сәфәрбәрлијә алаг.

Белә бир мәгсәдә наил олмаг үчүн һазырда чидди иш көрүлүр: јени дәрсликләр тәртиб олунур, онларла ишләмәјин јолларыны көстәрән методик көстәришләр һазырланыр вә с. Ән башлычасы одур ки, Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунун азәри дили вә әдәбијјат тәдриси методикасы шө'бәсинин әмәкдашлары јени програмла ишләмәјә даир хүсуси монографија һазырлајыр; али мәктәбләримизин методика курсунда тәләбәләр јени програмын мәзмуну вә маһијјәти илә таныш олур, принсипләрини өјрәнирләр. Бизә елә кәлир ки, бунунла кифајәтләнмәк аздыр. Һазырда али мәктәб аудиторијаларында мүһазирә динләјән, 1—2 илдән сонра мәктәбдә әмәли фәалијјәтә башлајачаг тәләбәләри, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, јени програм руһунда јетишдирмәлијик. Бу мәгсәд үчүн азәри дили методикасы елми үзрә али мәктәб програмларынын, мүһазирәләрин мәзмуну вә кејфијјәти тамамилә јенидән гурулмалыдыр.

Јени програмда көстәрилир ки, шакирдләр бир чох морфоложи категоријалары синтактик зәмин үзәриндә мәнимсәмәлидирләр. Она көрә дә IV синифдә синтаксисин тәдриси үчүн 32 саат вахт нәзәрдә тутулмушдур. Ушаглар һәмин вахт мүддәтиндә чүмләдә сөзләрин әлагәси, чүмлә үзвләри, сөз бир-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ләшмәләри, әсас чүмлә типләри вә с. илә таныш олмалыдыр-лар. Фонетиканын тәдрисиндә башлыча диггәт сәслә һәр... арасындакы мүнасибәтин шәрһинә, орфографик вә орфоепи... мәсәләләрә јөнәлдилмәли, шакирдләрә лүғәт китаблары үзә-риндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри ашыланмалыдыр.

Әввәлки програмдан фәргли олараг, јени програм сөзүн әсас вә мәчази мә'насы, омоним, синоним, антоним, дилин лү-ғәт тәркиби, лүғәт фонду, үмумишләк сөзләр, пешә вә сәнәт-лә бағлы сөзләр, диалектизмләр, архаизмләр, неолокизмләр, сабит бирләшмәләр вә с. һаггында јығчам мә'лумат вермәји тәләб едир. VIII синифдә дил һаггында үмуми мә'лумата, үс-лубијјат үзрә бир сыра нәзәри мәсәләләрин өјрәдилмәсинә мүәјјән јер верилмишдир.

Бу фактлардан ајдын олур ки, јени програмын мәзмуну мүәллим, методист вә дикәр әлагәдар шәхсләрин даһа сә'јлә ишләмәсини, тә'лим методларыны даһа чох тәкмилләшдирмә-ји тәләб едир.

Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләр сөз бир-ләшмәси, нитг һиссәси, чүмлә үзвү кими анлајышлары чох чә-тинликлә мәнимсәјирләр. Програмын тәртибчиләри буну нәзә-рә алараг һәмин анлајышларын шүурлу сурәтдә мәнимсәдил-мәси мәсәләсини габарыг шәкилдә вермәјә чәһд көстәрмиш-ләр. Һәмин анлајышларын мәнимсәдилмәсиндәки әсас чәтин-ликләрдән бири ондан ибарәтдир ки, дилин саһәләри арасын-дакы гаршылыглы әлагә кифајәт гәдәр нәзәрә алынмыр. Мә-сәлән, сөз—һәм лексик ваһид ола билир, һәм дә грамматик... Бу әлагәни унутсаг, мәгсәдә наил олмаг хејли чәтинләшәр. Она көрә дә биз сөзүн лексик вә грамматик, морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләрини даим гаршылыглы әлагә вә мүна-сибәт чәрчивәсиндә өјрәтмәлијик. Бирчә мисал верәк. Китаб сөзү лексик ваһид кими, тәхминән, беләә бир мә'на ифадә едир —О, мәтбәәдә чап олунмуш вәрәгләрин чилдләнмиш форма-сыдыр. Һәмин сөз морфоложи мә'нада исимдир (чүнки әшја-нын адыны билдирир), тәкдир (чүнки чәм шәкилчиси јохдур), үмуми исимдир (чүнки ејни чинсли әшјанын биринин дикә-риндән фәргләндирмәјә јох, үмуми адыны билдирмәјә хидмәт едир) вә с. Китаб чүмләдән кәнарда синтактик функсија да-шыја билмир. Она көрә дә ону синтактик аспектдә шәрһ ет-мәк үчүн һөкмән чүмлә дахилиндә, дикәр сөзләрлә әлагәдә көтүрмәк лазымдыр. Демәли, исимдән данышаркән онун фе'л-лә олан әлагәси бизи бир о гәдәр дә марагландырмыр. Анча...

CamScanner ile tarandı

мүбтәдадан данышаркән онун хәбәрлә олан әлагәси өн пла-на чәкилир. Она көрә дә нитг һиссәләри сөзләрин семантик-грамматик груплашмасы олдуғу һалда, чүмлә үзвләри демәк олар ки, әлагә вә мүнасибәтләр зәмининдә олан груплашма-дыр.

Бу вә ја дикәр сөз морфоложи чәһәтдән әшја, әламәт вә с. билдирмәсиндән асылы олмајараг, синтактик аспектдә (јә'ни чүмләнин дикәр үзвләри илә олан әлагә вә мүнасибәтинә кө-рә) ејни үзв јериндә чыхыш едә билир. Мәсәлән, дәфтәр, гыр-мызы, чаланлар морфоложи чәһәтдән ајры-ајры нитг һиссә-ләринә дахил олан сөзләрдир. Амма онлар чүмлә дахилиндә нитгин предметини, һаггында сөһбәт кедән бир шеји ифадә едәр вә хәбәрлә мәнтиги чәһәтдән предикатив, грамматик чә-һәтдән узлашма әлагәсинә кирәрсә, даһа дәгиг десәк, хәбәри өзүнә табе едәрсә, мүбтәда јериндә чыхыш едә биләр. Мәсә-лән: **Дәфтәр тәзәдир. Гырмызы—рәнк адыдыр. Чаланлар аја-ға дурсунлар** вә с.

Нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләри арасындакы фәрги ша-кирдләрә баша салмаг үчүн ашағыдакылары диггәт мәркә-зиндә сахламаг лазымдыр.

1. Һәр бир нитг һиссәси өзүнә мәхсус олан семантик — грамматик әламәтә маликдир: **исим әшја, сифәт әламәт, фе'л һәрәкәт** вә с. ифадә едир. Сөзүн чүмлә үзвү олмасы үчүн һә-мин әламәтләр јох, сөзләр арасындакы әлагәләр әсас көтүрү-лүр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн **«Китаб билик мәнбәји-дир»** чүмләсиндәки нитг һиссәләрини вә чүмлә үзвләрини нә-зәрдән кечирәк: китаб исимдир, чүнки семантик—морфоложи чәһәтдән әшја билдирир; адлыг һалдадыр, чүнки һал шәкил-чиси гәбул етмәмишдир; тәкдир, чүнки чәм шәкилчиси јох-дур; үмуми исимдир вә с. Китаб синтактик функсијасына көрә мүбтәдадыр, чүнки хәбәрлә гаршылыглы әлагәјә кирмишдир: бурада китаб мүбтәдасы хәбәрдә ифадә олунан әламәтин да-шыјычысыдыр. Хәбәрлә онун арасында табелилик әлагәси мөвчуддур. Јә'ни һәм шәхсә (һәр икиси үчүнчү шәхсдир), һәм дә кәмијјәтә (һәр икиси тәкдир) көрә узлашма вардыр. Бу әлагәдә мүбтәда әсасдыр, табеедичидир; хәбәр исә она табе-дир, ондан асылыдыр. Бунун сәбәби исә одур ки, мүбтәда әла-мәтин дашыјычысыдыр, хәбәр исә һәмин әламәти ифадә едир. Әламәт исә нәјин әламәтидирсә, она табе олмалыдыр.

Морфоложи әламәтинә көрә билик сөзү дә исимдир, чүнки әшја билдирир; гејри-мүәјјәнлик билдирән јијәлик һалдадыр,

Scanned with CamScanner

она көрә дә шәкилчи артырмаға еһтијач һисс едилмәмиш
дүзәлтмә исимдир, чүнки **бил—фе'линин үзәринә—ик** с
зәлдичи шәкилчиси артырмагла **әмәлә кәлмишдир** вә с.
дијимиз мисалда һәмин сөз **ајрылыгда чүмлә үзвү** фун
сында чыхыш едә билмир, чүнки **өзүндән сонракы** сөзл
ләшмә әмәлә кәтирмишдир. **Мәнбәјидир** исимдир, сонунда
бәр шәкилчиси вардыр.

Әкәр нитг һиссәси илә чүмлә үзвү ејни шеј олса иди,
билик вә **мәнбәјидир** сөзләринин һәр бири ајрыча чүмлә
олардыс. Бурада ики нитг һиссәси, лакин бир чүмлә үзвү
дыр.

2. Нитг һиссәләри мүәјјән гәдәр дилин лексик ваһидлә
ујғун кәлир вә морфоложи суала чаваб олур. Чүмлә үз
ринин суаллары һәмин морфоложи суаллардан фәргләнә
лир. Мәсәлән, **китабын чилди гырмызыдыр** чүмләсиндә ки
бын сөзү **нәјин?, чилди** сөзү исә **нәји?** морфоложи суалл
на чаваб верир; һәр сөзүн өз суалы вардыр. Амма синта
чәһәтдән ики сөз бирчә суала (нә?—китабын чилди) ча
олур. Бунун сәбәби одур ки, нитг һиссәләри тәк-тәк сөзл
чүмлә үзвләри исә сөзләр арасындакы әлагәләри экс ет
рир. Әлагә олмајан јердә чүмлә үзвү дә јохдур. Елә буна
рә дә ара сөзләр чүмлә үзвү функсијасында чыхыш едә б
мир; ахы онлар башга сөзләрлә синтактик әлагәјә кирмир

3. Нитг һиссәси лексик ваһидләрин грамматик (даһа
русу, морфоложи) аспектдә шәрһи олдуғундан гурулуш
көрә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб ола **билир.**

Лакин сөзләрин әлагәјә кирмәсиндә лексик (сөздүзәлди
шәкилчиләрин һеч бир ролу јохдур, чүмлә үзвләри исә чи
вә һадисәләр арасындакы әлагәләри ифадә едир. Она көрә
чүмлә үзвләринин дүзәлтмә варианты олмур, мүрәккәб сөз
исә, бизим фикримизә көрә, чүмлә үзвү функсијасында
хыш етдикдә мүрәккәб дејил, садә үзв олур. Мәсәлән, мәкт
лиләр өз достларыны јола салдылар чүмләсиндәки **мәктәб**
ләр нитг һиссәси кими дүзәлтмә, чүмлә үзвү кими исә са
дир; **јола салдылар** морфоложи чәһәтдән мүрәккәб фе'л,
кин синтактик чәһәтдән садә хәбәрдир. Е'тираз етмәк ол
ки, **јола салмаг** һәм мүрәккәб сөз, һәм дә мүрәккәб чүмлә
вүдүр. Бизә елә кәлир ки, лексик ваһид кими мүрәккәб ол
сөз синтактик ваһид кими садә үзв олмалыдыр. Белә олмаз
олуијан, күнәбахан типли сөзләр дә мүрәккәб үзв ола
рыла биләр. Чүмләнин мүрәккәб үзвләри лексик ваһидлә

CS CamScanner ile tarandı

јох, бирләшмәләрлә (мүрәккәб адлар да дахил олмагла) ифадә едилир. Ејни сөз һәм мүрәккәб нитг һиссәси, һәм дә мүрәккәб чүмлә үзвү ола билмәз. Демәли, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр һәмишә чүмләнин садә, бирләшмәләр исә, бир гајда олараг, мүрәккәб үзвү јериндә чыхыш едир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу мәсәлә орта мәктәб дәрслијиндә бир гәдәр долашыг верилмишдир. Дәрслијин икинчи һиссәсиндә охујуруг: «Мүрәккәб хәбәрләр мүрәккәб сөзләрлә... ифадә олунур. Мәсәлән, **онлар әтрафы нәзәрдән кечирир, сонра јенә дә әввәлки гајда илә јолларына давам едирдиләр. Ахшам ваҹиб ишим олдуғундан ичласа кәлә билмәдим. Мүәллим шакирдләри грамматикадан јахшы баша салырды. Рөвшән икид, јенијетмә, чаван бир оғлан иди»** (сәһ. 38). Мүәллифләрин фикринә көрә, бу чүмләләрдәки **нәзәрдән кечирир, давам едир, кәлә билмәдим, баша салырды, оғлан иди** вә с. мүрәккәб хәбәрләрдир. Бизчә, бу, нитг һиссәси илә чүмлә үзвүнү ејниләшдирмәкдән башга бир шеј дејилдир.

4. Һәр бир сөзүн, һәр бир нитг һиссәсинин һансы чүмлә үзвү јериндә чыхыш етмәси онун (сөзүн, нитг һиссәсинин) чүмләнин структурасындакы функсијасындан, тутдуғу мөвгедән ирәли кәлир. Мә'лумдур ки, чүмләдәки үзвләр бир-бири илә мәзмунуна вә формасына көрә мүәјјән әлагәјә кирир. Һәмин әлагә дивар дашларыны јапышдыран сементи хатырладыр вә чүмләнин синтактик конструксија кими нисбәтән битмиш фикир ифадә етмәсинә хидмәт көстәрир. Чүмлә үзвләри арасында предикатив, тамамлыг, зәрфлик вә с. мүнасибәтләр ола билир ки, бунлар да узлашма, јанашма вә идарә әлагәләринин көмәји илә ифадә едилир. Демәли, **мүбтәда** әламәтин дашыјычысы, **хәбәр** һәмин әламәтин ифадәчиси олур. **Әли јазыр** чүмләсиндә **Әли** јазмаг әламәтини өзүндә экс етдирән үзвдүр, **јазыр** хәбәри исә һәмин әламәти ифадә едир. Бу ики үзв арасында узлашма әлагәси вардыр. **Әли** ејни заманда, јә'ни морфоложи аспектдә исимдир, чүнки әшјанын адыны билдирир. Ад билдирдији үчүн (морфоложи әламәт) исим, хәбәрин ифадә етдији әламәтин дашыјычысы олдуғу үчүн (синтактик әламәт) исә мүбтәдадыр. **Јазыр** һәрәкәт билдирдијиндән (морфоложи әламәт) фе'л, мүбтәданын предикатив әламәтини билдирдији, јә'ни чүмләнин мә'насыны ачдығы үчүн (синтактик әламәт) хәбәрдир.

Јахшы, беш, үчүнчү, охујан типли сөзләр семантик-морфоложи әламәтләринә көрә мүхтәлиф нитг һиссәләринә дахил олдуғу һалда, чүмләдә атрибутив функсија дашымасы вә баш-

Scanned with CamScanner

га бир сөзлә јанашма әлагәсинә кирмәсинә көрә ејни үзв—тә'јин функсијасында чыхыш едә биләр. Беләликлә, ајдын олур ки, ејни бир нитг һиссәси атрибутив, тамамлыг вә с. функсијаларда ишләнмәсиндән асылы олараг, чүмләнин мүхтәлиф үзвү ола билир.

Әлбәттә, нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләри арасындакы әлагә тәкчә бу көстәриләнләрлә тамамланмыр; онларын мүнасибәти даһа мүрәккәб вә чохчәһәтлидир. Бу мәсәлә исә хүсуси тәдгигат тәләб едир.

* * *

Азәри дили дәрсләриндә шакирдләри чәтинлијә салан, она көрә дә мүәллимләри вә методистләри даһа чох дүшүнмәјә вадар едән мәсәләләрдән бири дә мүрәккәб чүмләләрлә тәркибиндә ара сөз, ара чүмлә вә дикәр ара конструксијалар олан садә чүмләләрин фәргләндирилмәсиндән ибарәтдир. Мәсәлән, тәчрүбә көстәрир ки, ушаглар (һәтта тәчрүбәчи тәләбәләр вә мүәллимләр) ашағыдакы типдән олан чүмләләрин тәһлилиндә чох чидди чәтинликләрлә гаршылашмалы олурлар. **Көрүнүр, Сиз өз дедијиниздән дөнмәк фикриндә дејилсиниз? Көр нәләр данышыр? Мәнә елә кәлир ки, сән ишини бу истигамәтдә давам етдирсән, мәгсәдинә наил ола биләрсән. Она елә кәлир ки, мәсәлә чохдан һәлл олунуб. Билин, әзизим, биз һеч вахт бир-биримиз үчүн јад ола билмәрик. Чох марағлыдыр, бу нијә белә олсун? Бир де көрүм, мән нијә мәһв олмалыјам? Бура бах, Вәли, сән нијә белә ишләрлә мәшғул олурсан? Ачығыны дејим ки, өзүм дә билмирәм** вә с. вә и. а.

Нүмунә үчүн вердијимиз мисаллардан ајдын олур ки, һәмин чүмләләр, доғрудан да, илк бахышда мүрәккәб чүмләләрин ејни кими көрүнүр. Мәсәләјә даһа дәриндән вә даһа диггәтлә јанашдыгда исә белә нәтичәјә кәлирик ки, тәркибиндә **көр, көрүнүр, мәнә елә кәлир ки, о елә дүшүнүр ки, она елә кәлир ки, билин, акаһ олун, мараглыдыр, бура бах, гулаг ас, ешит, динлә, сәнинләјәм, ачығыны дејим ки,** кими ара сөз, ара чүмлә вә ја дикәр ара конструксијалар олан чүмләләри мүрәккәб дејил, садә чүмлә һесаб етмәк лазымдыр. Бу типли чүмләләр форма е'тибары илә мүрәккәб чүмләләрә чох бәнзәсә дә, тәкчә формаја әсасланараг мәзмуну унутмаг, бунлары мүрәккәб чүмлә һесаб етмәк чидди сәһв оларды. Тәчрүбә көстәрир ки, чүмләнин мәзмуну илә формасы арасындакы диалектик вәһдәт зәмининдә мүрәккәб чүмләләрлә мүвафиг садә чүмләләри фәргләндирмәк, беләликлә дә, синтаксисин

CamScanner ile tarandı

тәдрисиндәки бә'зи чәтинликләри арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Һәр шејдән әввәл, ону гејд етмәлијик ки, ара сөз, ара чүмлә вә дикәр ара конструксијалар өз функсијаларына көрә мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрдән фәргләнир. Белә ки, бунлар грамматик чәһәтдән чүмләдәки әсас фикирлә әлагәјә кирмир, онлара вә ја онлардан конкрет суал вермәк олмур; бу типли сөз вә конструксијалар мүәјјән модаллыг мүнасибәтләри ифадә етмәјә хидмәт көстәрир. Елә һәмин сәбәбә көрә дә онлар чүмләдә хүсуси мухтарријјәт тәшкил едир. Мәсәлән, **Көрүнүр, Сиз өз дедијиниздән дөнмәк фикриндә дејилсиниз** чүмләсиндә олан илк сөзү (**көрүнүр** сөзүнү) ишләтмәсәк, онун (чүмләнин) структурасында һеч бир дәјишиклик баш вермәз, чүнки һәмин сөз јалныз данышанын өз фикринә олан мүнасибәтини ифадә едир вә онун (көрүнүр сөзүнүн) ишләдилмәмәси чүмләјә грамматик чәһәтдән јох, мәһз бу чәһәтдән тә'сир көстәрә биләр.

Мүрәккәб чүмләнин компонентләри исә функсија, мә'на, интонасија, структур-грамматик чәһәтдән там бир вәһдәт тәшкил едир ки, һәмин вәһдәтин парчаланмасы ејни заманда чүмләнин мүрәккәблијинин јоха чыхмасы демәк оларды. Вәһдәтдә олан бу компонентләр мухтаријјәт тәшкил едә билмир; онларын ајрылыгда ифадә етдикләри мә'на вә интонасија һеч вахт мүрәккәб чүмләдәки мә'на вә интонесијанын там ејни дејилдир. Фикримизин охучуја ајдын чатмасы үчүн ики чүмләнин мүгајисәсини вермәји фајдалы һесаб едирик: **Көрүнүр, сән бәдии сөзүн гүдрәтинә јахшы бәләд дејилсән. Көзүм ајдын, көзүмә сурәти-чанан көрүнүр.**

Биринчи чүмлә садә, икинчи исә мүрәккәбдир. Она көрә дә икинчи мисалда **сурәти-чанан** мүбтәдасы илә **көрүнүр** хәбәри арасында синтактик әлагә мөвчуд олдуғу һалда, биринчидә ишләдилмиш **көрүнүр** сөзү илә чүмләнин дикәр сөзләри арасында белә бир грамматик әлагә јохдур. Демәли, мүрәккәб вә садә чүмләни фәргләндирмәк үчүн тәкчә формаја дејил, һәм дә мә'наја диггәт јетирмәк лазым кәлир.

Мүрәккәб чүмлә илә тәркибиндә ара конструксијалар олан садә чүмләләрин икинчи фәрги одур ки, мүрәккәб чүмләнин һиссәләриндән (компонентләриндән) һәр бири чүмләдә ифадә едилән үмуми фикрин мүәјјән елементини охучуја (вә ја динләјичијә) чатдырырса, ара конструксијалар чүмләдәки објектив мәзмунла данышанын (јазанын) субјектив мүнасибә-

Scanned with CamScanner

тини, шәхси һиссләрини әлагәләндирир. Даһа дәгиг десәк, мүрәккәб чүмләнин компонентләри коммуникатив, ара конструксијалар исә експрессив, емосионал, чағырыш, тә'кид вә с. функсијалар дашыјыр.

Мүрәккәб чүмләнин компонентләри илә ара конструксијаларын мә'налары, функсијалары кими, дејилиш тәрзи, јә'ни интонасијасы да фәргләнир. Ән башлычасы исә одур ки, чүмләјә бәнзәјән ара конструксијалар мүвафиг синонимләри илә, даһа дәгиг десәк, ара сөзләрлә әвәз олуна билир. Бизә елә кәлир ки, һаггында данышдығымыз категоријалары шакирдләрә баша салмаг үчүн бу јолдан (ара конструксијалары синонимләри илә әвәз етмәк јолундан) истифадә олунмасы даһа фајдалы вә нисбәтән асандыр. Мәсәлән, **Мәнә елә кәлир ки (мәнчә, мәним фикримә көрә вә с.) сән һәрдән чох әдаләтсиз данышырсан. Көрүнүр (мәнчә, мәнә көрә), Рафиг чох зәһмәткеш оғландыр. О елә дүшүнүр ки, (онун фикринчә, онун фикринә көрә, онун дүшүндүјүнә көрә), мәсәлә чохдан һәлл олунмушдур...**

Табели мүрәккәб чүмләләрин әксәријјәти, даһа доғрусу тәркибиндә ара конструксијалар олан садә чүмләләрә бәнзәјәнләри садә чүмләјә чеврилә билдији һалда, тәркибиндә ара конструксијалар олан вә илк бахышда мүрәккәб чүмләни хатырладан садә чүмләләр үзәриндә белә бир әмәлијјат апармаг мүмкүн дејилдир. Она көрә дә һаггында данышдығымыз һәмин ики категоријаны шакирдләрә баша салмаг үчүн бунда да истифадә етмәк мәгсәдәмүвафигдир. Мәсәлән, нәгл интонасијасы илә ифадә едилән **Билмирәм, башымыза нә кәләчәк** мүрәккәб чүмләсини **Башымыза нә иш кәләчәјини билмирәм** шәклинә салмаг олар. **Билмирәм, мән Сизә һеч бир сөз демәјәчәјәм** чүмләсини исә **«Мән Сизә һеч бир сөз демәјәчәјими билмирәм»** шәклиндә ишләтмәк олмаз.

Бә'зи ара конструксијаларын формача мүрәккәб чүмләнин компонентләринә охшамасынын башлыча сәбәби одур ки, ара конструксијалар кенетик чәһәтдән, доғрудан да, мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри олмуш, лакин дилин инкишафы нәтичәсиндә тәдричән мүхтәлиф модал мүнасибәтләр ифадә етмәјә башламышдыр. Бунунла әлагәдар олараг, мүасир азәри дилиндә ара конструксијалар мүрәккәб чүмләнин компоненти олмаг әламәтини итирмиш (вә ја итирмәк үзрәдир) вә өзүнә мәхсус јени әламәтләр кәсб етмишдир. Елә буна көрә дә мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрдән бири

CamScanner ile taranl

әмр, дикәри нәгли; бири әмр, дикәри суал вә с. интонасијасы илә ифадә едилә билмәдији һалда, ара конструксијалы чүмләләрдә белә һаллара тез-тез тәсадүф едилир. Мәсәлән, **Бујурун (әмр функсијасы, демәли, әмр интонасијасы), Сизи динләјирик** (нәгли чүмлә интонасијасы). **Инанын (әмр функсијасы вә демәли, әмр интонасијасы), мән бүтүн варлығымла Сизә бағлыјам** (нәгли чүмлә интонасијасы) вә с. Бунлар садә чүмләләр олдуғундан компонентләр мүхтәлиф функсионал типә маликдир. Мүрәккәб чүмләдә исә, демәк олар ки, белә бир вәзијјәт өзүнү көстәрмир. Һәтта нәгл интонасијасы илә дејилән **Билмирәм башымыза нә иш кәләчәк** мүрәккәб чүмләсиндәки икинчи һиссә формача суал чүмләсинә бәнзәсә дә, әслиндә чаваб алмаг мәгсәди изләмир вә буна көрә дә сонунда суал ишарәси гојулмур.

Үмумијјәтлә, мүрәккәб чүмлә бүтөвлүкдә **ваһид бир интонасија илә** (ја суал, ја нәгл, ја әмр, ја да нида интонасијасы илә) дејилир. Ону әмәлә кәтирән садә чүмләләрдән бири, демәк ки, мүстәгил нәгл, дикәри исә мүстәгил суал интонасијасы илә ифадә едилә билмәз. Зира мүрәккәб чүмлә, јухарыда гејд етдијимиз кими, там бир ваһид олуб, ваһид дә интонасија тәләб едир. Бу, адәтән, онун компонентләринин мүхтәлиф функсионал типә малик олмасына имкан вермир. Әлбәттә, кечид характери дашыјан бир нечә мүрәккәб чүмлә тапмаг мүмкүндүр ки, онларын компонентләри илк бахышда мүхтәлиф функсионал типә малик олсун. Лакин бу һеч дә мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрдән бирини дикәринә гаршы гојур вә мүәјјән чаларлыг ифадә едир. Мүрәккәб чүмләнин компонентләри јенә дә ваһид интонасија алтында бирләшмиш олур; ола билмәз ки, биз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән ики садә чүмләнин бирини суал, дикәрини исә, дејәк ки, әмр интонасијасы илә ифадә едәк. Белә бир вәзијјәтдә (јә'ни мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрдән һәр бири бир функсионал типә малик олдугда) чүмлә мүрәккәб олмагдан узаглашыр вә онун әвәзинә ики мүстәгил садә чүмлә мејдана чыхыр. Ахы, бир чүмләнин интонасијасыны ики јерә бөлмәк олмаз. О (чүмлә), бүтөвлүкдә ја нәгли, ја суал, ја әмр, ја да нида чүмләси кими чыхыш етмәлидир.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, мүрәккәб чүмләнин тәдриси просесиндә ону тәркибиндә ара конструксијалар олан садә чүмләләрлә мүгајисә етмәк вә бу јолла долашыглығы арадан галдырмаг лазымдыр.

Нәhајәт, долашыг мәсәләләрдән бири дә, садә чүмлә
нөвләри илә бағлыдыр. Гурулушча нөвүндән асылы олма
раг, дилдә олан бүтүн чүмләләр үч мүhүм тәләбә чаваб
мәлидир: 1) мә'нача нисбәтән битмиш фикир ифадә етм
грамматик чәhәтдән вә интонасијаја көрә формалашмалы
2) структура әсасыны тәшкил едән үзвләрә—мүбтәда вә х
рә (heч олмазса, онлардан биринә) малик олмалыдыр;
чүмләни тәшкил едән бүтүн сөзләр мәзмун вә формача
бири илә гаршылыглы әлагәјә кирмәлидир. Һәмин тәлә
чүмләнин мүhүм әламәтләрини мүәјјәнләшдирдијиндән
кирдләрин онлары шүурлу сурәтдә мәнимсәмәсинә хүсуси
гәт јетирилмәлидир. Бундан сонра садә чүмләләри мүхтә
мәнтиги әсаслара көрә групларa бөлмәк о гәдәр дә чәтин
мур. Мөвчуд дәрсликдә садә чүмләнин нөвләри дүзкүн
тиги әсаслар үзрә тәсниф едилмәдијиндән бир сыра чәтин
ләр мејдана чыхыр. Орада көстәрилир: «Садә чүмлә hәм
ләринин иштиракына вә hәм дә шәхсә көрә мүхтәлиф нөв
ајрылыр: 1) бүтөв чүмлә, 2) јарымчыг чүмлә, 3) шәхсли
шәхссиз чүмлә, 4) гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә, 5) адлыг
лә» (сәh. 91). Әввәла ону гејд едәк ки, heч бир бөлкү ики
(чүмлә үзвләринин иштиракы вә шәхс) үзрә апарыла би
hәр бөлкүнүн бирчә әсасы олмалыдыр. Икинчиси, у
шәхсли, мүәјјән шәхсли, тәк вә чүттәркибли чүмләләр бө
дән кәнарда галмышдыр. Үчүнчүсү, јарымчыг чүмләләр
күн шәрh олунмамышдыр. Китабда охујуруг: «Баш үз
дән бири вә ја hәр икиси бурахылмыш чүмләјә јарымчыг
лә дејилир» (сәh. 93). Һәмин тә'рифә ујғун олараг, јары
чүмлә үч нөвә бөлүнмүшдүр: мүбтәдасыз, хәбәрсиз, мүбт
сыз вә хәбәрсиз. Һалбуки, ашағыда көрәчәјимиз кими, ја
чыг чүмлә инди дилчилик әдәбијјатында тамамилә башга
килдә изаh олунур.

Чүмләнин икинчи мүhүм әламәтинә — онун структура
сыны тәшкил едән үзвләрә көрә садә чүмләләр ики јерә
лыр: 1) Мүбтәда вә хәбәр әсасында формалашан чүмлә
бунлар чүттәркибли чүмләләр адланыр. 2) Ја тәкчә мүбт
ја да тәкчә хәбәр әсасында формалашан чүмләләр; бу
тәктәркибли чүмләләр hесаб олунур.

Чүттәркибли чүмләләр мүбтәда вә хәбәр зонасына па
лана билдији halда, тәртәркибли чүмләләр бу әламәтдә
румдур. Демәли, дилимиздәки бүтүн садә чүмләләр баш
ләрин мөвгејинә, иштиракына көрә чүттәркибли вә тәктә
ли олмагла ики мүhүм група бөлүнә биләр.

CamScanner ile tarandı

Садә чүмләләрин тәснифиндәки икинчи мәнтиги әсас баш үзвләрдән асылы олан, онлары тамамлајан үзвләрин, јә'ни икинчи дәрәчәли үзвләрин мејданда олуб-олмамасы илә бағлыдыр. Һәмин зәмин үзәриндә бүтүн садә чүмләләр мүхтәсәр вә кениш олмагла ики јерә бөлүнүр. Мүхтәсәр чүмләләрдә heч бир икинчи дәрәчәли үзв олмур; кениш чүмләләр исә (тәк вә ја чүттәркиблијиндән асылы олмајараг) елә чүмләләрдир ки, баш үзвләринин јанында онлары изаh едән сөзләр—икинчи дәрәчәли үзвләр дә иштирак едир. Мәсәлән, **мән јазырам** чүмләси чүттәркибли, **кәтирирләр** исә гејри-мүәјјән шәхсли тәктәркибли мүхтәсәр чүмлә олдуғу halда, **мән мәктуб јазырам** вә **хәстәни кәтирирләр** чүмләләриндән биринчиси чүттәркибли, икинчиси исә гејри-мүәјјән шәхсли тәктәркибли кениш чүмләдир. Чүнки hәр ики halда баш үзвләр изаhедичи (икинчи дәрәчәли) үзвә маликдир. Белә ки, биринчи мисалда чүттәркибли, икинчидә исә тәктәркибли чүмләнин хәбәри тамамлығын көмәји илә изаh олунур. Демәли, тәкчә чүттәркибли дејил, тәктәркибли чүмләләр дә кениш вә мүхтәсәр ола биләр.

Садә чүмләләр бир дә структура тамлығына көрә групплара бөлүнүр. Белә ки, әкәр тәк вә ја чүттәркибли, мүхтәсәр вә ја кениш чүмлә типләринин бүтүн үзвләри јериндәдирсә, белә чүмләләр бүтөв hесаб едилир. Әксинә, әкәр hәмин типләрә хас олан үзвләрдән бири вә ја бир нечәси мејданда дејил, лакин асанлыгла тәсәввүрә кәтириләә, бәрпа едилә билирсә, бу чүр чүмләләр јарымчыг олур. Мисаллара нәзәр салаг.

— **Сән дүнән hарада идин?**
— **Институтда.**
— **Һансында?**
— **АПИ-дә.**
— Архамызча кәлибләр.
— Һарадан?
— Идарәдән.

Әввәлинчи мисалын илк чүмләси (Сән дүнән hарада идин?) чүттәркибли олуб кенишдир. Јердә галанлары исә (—Институтда.—Һансында?—АПИ-дә) чүттәркибли јарымчыг чүмләдир .Бунун сәбәби одур ки, **«Институтда»** јарымчыг чүмләси **«Мән дүнән институтда идим»** бүтөв чүмләсинин вәзифәсини јеринә јетирир. Лакин шәраит имкан вердијиндән чүмләнин бир чох үзвләрини ишләтмәјә еhтијач hисс едилмир. Һәмин үзвләр нитг ситутасијасындан мә'лум олур, бәрпа едилә билир. Икинчи мисалда биринчи чүмлә (Архамызча кәлиб-

Scanned with CamScanner

ләр) гејри-мүәјјән шәхсли тәктәрк[illegible]дир; дикәр чүмләләр исә (**Һарадан?—Идарәдән**) гејри-мүәјјән шәхсли тәктәркибли јарымчыг чүмләдир. Демәли, һәм чүттәркибли, һәм дә тәктәркибли чүмләләр бүтөв вә јарымчыг ола билир.

Јарымчыг чүмләләрдә мүбтәда, хәбәр вә икинчи дәрәчәли үзвләр бурахыла биләр. Мәсәлән: **Илк дәрсдә «әлифи» кечәндә мүәллим бүтүн күнү тәләбәсинә бу һәрфлә башланан Азадлыгдан, Азәрбајчандан вә Араздан данышды. Икинчи күн беји өјрәдәндә она Бабәкдән мә'лумат верди.** (С. Дағлы, «Кәчил гапысы»).

— Һәмишәми дәрсләриндән «5» алырсан?

— Һәмишә!

— Мән охумағы чох севирәм.

— Сев, севсән јахшыдыр.

Икинчи чүмлә мүбтәдасыз, дөрдүнчү хәбәрсиз ,алтынчы исә тамамлыгсыз јарымчыг чүмләләрдир. Јарымчыг чүмләләр бирчә үзвдән ибарәт ола биләр: **Отагда ким вар? — Күләрә. Әһмәд нә ишлә мәшғулдур? — јазыр. Дүнән киминлә данышырдын? — Гардашымла. Мән нә вахт јалан данышдым? — Индичә.**

Һәмин мисалларда Күлара (мүбтәда), јазыр (хәбәр), гардашымла (тамамлыг), индичә (зәрфлик) чүмләләри бирчә үзвлә ифадә олунмушдур.

Јарымчыг чүмләләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн үч мүһүм шәрт нәзәрә алынмалыдыр: 1) шәраит, 2) чүмләдә иштирак едән үзвләрин иштирак етмәјән үзвләрлә синтактик әлагәси, 3) чүмләнин мә'наја көрә контекстлә бағлылыг дәрәчәси. Јарымчыг чүмләләр даһа чох үслуби характер дашыјыр. Апарычы олан, елә буна көрә дә мәнтиги вурғу гәбул едән үзв сахланылыр, галан үзвләр исә чүмләдә ишләдилмир. Јарымчыг чүмләнин нитгдәки әһәмијјәти мәһз бунунла изаһ олунмалыдыр!

Јарымчыг чүмләләр хүсуси гурулуша малик олмајыб, бүтөв чүмлә типинә ујғун кәлир. Мәсәлә бурасындадыр ки, нитг шәраити бүтөв чүмләнин бә'зи үзвләрини бурахмаға имкан јарадыр. Һәмин шәраитә контекст, мәнтиги вурғу, мимика, интонасија вә с. дахилдир.

Дәрсликдә адлыг чүмләләр хүсуси нөв кими верилмишдир. Әслиндә исә онлар тәктәркибли чүмләнин нөвүдүр. Јарымчыг чүттәркибли чүмләләрлә адлыг чүмләләри фәргләндирмәји бачармаг лазымдыр. Бунун үчүн бир мүһүм принсип вардыр. Адлыг чүмләләрдә хәбәрә аид олан икинчи дәрәчәли үзвләр (зәрфлик, тамамлыг) ола билмир. Әкәр һәмин үзвләрдән тәкчә бири дә олса, онда чүмлә адлыг дејил, чүттәркибли јарымчыг олар. Мәсәлән, **һәр тәрәф күл, чичәк! Ајағынын алтында халча!** типли чүмләләр адлыг јох, јарымчыг чүмләләрдир.

Мүбтәдасыз тәктәркибли чүмләләрин нөвләри бунлардыр: шәхссиз, гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли, мүәјјән шәхсли.

Шәхссиз чүмләләрин мүбтәдасы олмур вә тәсәввүр едилә билмир. Мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләләрлә шәхссиз чүмләнин фәрги дә мәһз бундадыр ки, биринчидә мүбтәданы бәрпа етмәк олур, икинчидә јох.

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләнин хәбәри грамматик чәһәтдән мүбтәданы еһтива етсә дә, ону (мүбтәданы, иш көрәни) конкрет шәкилдә көстәрмәк олмур (Јаманча јазыблар). Үмуми шәхсли чүмләләрдә хәбәр грамматик чәһәтдән мүәјјән шәхси билдирсә дә, мә'нача үмумилик ифадә едир (нә әкәрсән, ону бичәрсән).

Мүәјјән шәхсли чүмләләрдә мүбтәда иштирак етмир, амма хәбәр ону өзүндә әкс етдирә билир. Бу чүр хәбәрләр фе'лин 1-чи вә 2-чи шәхсләри илә ифадә олунур. Чүнки һәмин шәхсләрдә хәбәр **мән (биз), сән (сиз)** әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәданы мүәјјән мә'нада әкс етдирир. Үчүнчү шәхсдә исә мүбтәда конкрет олмур. Она көрә дә хәбәри үчүнчү шәхслә ифадә едилән чүмләләр јарымчыг һесаб олунур.

Мүәјјән шәхсли чүмлә она көрә тәктәркибли һесаб едилмәлидир ки, онлары мүбтәда вә хәбәр зонасына парчаламаг олмур. **Кәлирәм, кәлирик, кәлирсән, кәлирсиниз** чүмләләриндә мүбтәда јохдур вә онун ишләдилмәсинә еһтијач да һисс едилмир. Демәли, бунлар јалныз хәбәр әсасында формалашыб. Белә чүмләләрә мүбтәда хүсуси һалларда (мүгајисә, мәнтиги вурғу вә с. тәләби илә) артырылыр. Бу заман чүмлә чүттәркиблијә чеврилир.

Мә'лумдур ки, азәри дили курсунда мөвзуларын чоху бир-бири илә бағлыдыр. Она көрә дә бир дәрсин јахшы тәдриси дикәр мәсәләләрин асан өјрәнилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Мәсәлән, исмин тә'рифини өјрәдән мүәллим тә'рифин әсас әламәтләрини јахшы баша салырса, шакирдләр дикәр нитг һиссәләринин тә'рифини мүстәгил сурәтдә мәнимсәјә биләрләр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Елә мөвзулар да вардыр ки, сонракылар үчүн зәмин ја- дыр. Әкәр аһәнк гануну пис мәнимсәдилмиш оларса, шәк- чиләрин ики вә дөрд чүр јазылышыны өјрәтмәк хејли чәт олар. Охшар (аналожи) мөвзулардан әввәлинчисинин јах тәдриси сонракыларын мүстәгил өјрәнилмәси үчүн ачар р- луну ојнајыр. Белә ки, «Сөзүн тәркиби» параграфы кечилә- кән садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин мүһүм әламәтлә- шүурлу сурәтдә өјрәдилмишсә, шакирд бир нечә дәрсдән с- ра исмин гурулушча нөвләрини мүстәгил јолла өјрәнмәкдә гәдәр дә чәтинлик чәкмәз. Бу исә өз нөвбәсиндә шакирди с- фәтин гурулушча нөвләрини мәнимсәмәјә һазырлајыр вә с.

Бу фактлар сүбут едир ки, мүәллим илк мөвзуларын тә- рисиндә даһа фәал олмалы, сонра кәлән охшар мөвзулары и- шакирдләр мүстәгил (мүәллимин рәһбәрлији алтында) өјрә- мәлидирләр.

ҺӨКМ, ЧҮМЛӘ ВӘ ҮСЛУБ

Сәрхан **АБДУЛЛАЈЕВ**,
М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин диссертанты.

Сөзләр објектив варлығын ән кичик зәррәләри, инсанлар арасында фикир мүбадиләсини тә'мин едән кичик «фи- кир лентләридир».

Бу «лентләр» бир-биринин учуна дүзүлдүкдә, бир-бири илә әлагәләндикдә «фикир кадрлары» алыныр. «Инсан», «дәниз», «бөјүк», «чошмаг» кими сөзләрдә һөкм олмаса да, онлар нитг просесиндә һөкмә чеврилән фикир парчаларыдыр. Демә- ли, һәмин сөзләр онларла әлагәдар олан там биткин һөкмлә- рин јаранмасы үчүн тәбии-мадди әсас тәшкил едир. «Инсан» вә «бөјүк» сөзләри конкрет вәзијјәтдә мәнтиги һөкм ифадә етмәсә дә, бу «фикир һиссәләри» «инсан бөјүкдүр» нәгли чүм- ләси илә формалашан бүтөв мәнтиги һөкмү әмәлә кәтирир. Һә- мин һөкм даһа бөјүк бир «гурашдырма панели» кими өз нөв- бәсиндә инсанла әлагәдар олан үмуми мәнтиги һөкмләр силси- ләсиндә ән кичик бир «фикир ваһидинә» дә чевриләбиләр. Бе- ләликлә, чүмлә рабитәли нитгин ән кичик ваһиди олдуғу кими, конкрет бир һөкм дә үмуми һөкм вә әгли нәтичәләр зәнчири- нин кичик бир һәлгәси олуб, һәмин мәнтиги бүтөвә хырдача бир «һөкм деталы» кими дахил олур.

Ејни мәнтиги әлагә вә асылылыг вәзијјәтини һәтта, бүтөв бир мәнтиги там кими һөкм ифадә етмәјән суал вә әмр чүмлә- ләриндә дә көрмәк олар. Мүгабил тәрәфдән чаваб алмаг, мә'- лум олмајанлары өјрәниб-билмәк мәгсәди илә ишләдилән суал чүмләләри вә мүгабил тәрәфи мүәјјән бир иши көрмәјә тәһрик етмәк мәгсәди дашыјан әмр чүмләләри дә мә'лум «фикир

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

кәсикләри», објектив керчәклик һадисәләри һаггындакы «илкин мә'луматлар» әсасында гурулур. Сөз—деталлар бу ифадә вәзијјәтиндә һеч олмазса кичик бир мәнтиги һөкм зәнчири јарада билмәсә дә, суаллыг вә тәһриклик дахилиндә мүәјјән һөкм моментләри әмәлә кәтирир. Мәсәлән, «Атан евә нә вахт кәләчәк?» суал чүмләсиндә ән азы ашағыдакы һөкм моментләри вардыр:

а) мүгабил тәрәфин атасы вар;

б) ата евә кәләчәк.

Јахуд, «Оғлун дәрсдән кәлибми? суал чүмләси: а) суала мүрачиәт олунан шәхсин оғлу вар; б) онун оғлу мәктәбдә охујур; в) о, (оғул) мәктәбдән кәләчәк кими «хам» мә'лумат вә биликләр үзәриндә гурулмушдур. Әкәр бу «фикир фактлары» јохдурса, һәмин суал чүмләси дә јохдур. Бунун кими «Гој мәктәблиләр колхоз клубунун гаршысына топлашсынлар» әмр чүмләсиндә кәнддә мәктәбин олмасы, орада мәктәблиләрин тәһсил алмасы, колхоз гурулушунун һөкм сүрмәси, кәнддә клубун да олмасы кими фактлар тәсдиг едилир вә мүгабил тәрәф дә мәһз бу мөвчуд оланлар әсасында мүәјјән бир иши көрмәјә тәһрик олунур. Әкәр бу дејиләнләр јохдурса, тәбиики, онларла әлагәдар олан бир ишин көрүлмәси тәләби дә олмајачагдыр. «Достунун үнваныны мәнә вер» чүмләсиндә «сәнин достун вар», «мән онуң үнваныны билмирәм», «онун үнваны мәнә лазымдыр» вә бир гәдәр дә узаға кетсәк онун үмумијјәтлә үнваны вардыр, «о һарада исә олур» кими халис «тәбии һөкмүн» ифадәсини көрмәмәк олмаз. Бә'зи дилчиләр «гапыны ач» кими әмр чүмләләриндә «гапы өртүлүдүр» мәнтиги һөкмүнүн ифадә едилдијини сөјләјирләр.

Беләликлә, нәгли чүмләләр кими суал вә әмр чүмләләри дә керчәк һөкм актлары, објектив мә'лумат вә тәсәввүрләр әсасында гурулур. Фәрг бурасындадыр ки, нәгли чүмләләрлә әввәлчәдән мә'лум оланлар әсасында һөкм вердијимиз һалда суал вә әмр чүмләләри илә әввәлчәдән мә'лум оланлар әсасында суал верир вә ја мүәјјән бир иши ичра етмәјә тәһрик едирик.

Филоложи әдәбијјатда тәсдиглик вә инкарлыг билдирән суал чүмләләри «риторик суал» адландырылыр. Тәһрикли мәгсәди дашымајан, тәсдиглик вә инкарлығын емосионал ифадәси кими формалашан әмр конструксијасыны да шәрти олараг «риторик» әмр адландырмаг олар.

CamScanner ile tarandı

Риторик суал чүмләләринин ишләдилмәсиндән мәгсәд гәти һөкмү емосионал моментлә бирләшдирмәкдир. Тәсдиг вә инкар һөкмүн суал формасында верилмәси, нәгли чүмлә «гијафәсиндән» чыхарылараг суал интонасијасына «пәрчим едилмәси» чүмләни дахилән тамлашдырыр, фикрә бир һәгигәт гүввәси, тәкзибедилмәзлик кәтирир. Риторик суал чүмләләринин мәнтиги әсасыны тәшкил едән һөкм даим емосија илә мүшајиәт олунур, мүхтәлиф һисси рәнкләрә бојанараг әлванлашыр. Мәсәлән:

1) О сары симләрин лисаны,
Салмазмы һејрәтә инсаны? (М. Мүшфиг).

2) Ситарә—Фәрһад, Фәрһад!.. Јазыг Фәрһадым, ики севкилинин бәрабәр өлмәси хошбәхтлик дејилми? (Ч. Чаббарлы).

3) Лакин бу бој атыб галхан чаванлыг чағларынын бирдән сел кими ашыб-дашан бу һиссләринә гаршы һансы ганун бир Сәдд—Чин чәкә биләрди? (С. Рәһимов).

Мисаллардан ајдын олур ки, «О сары симләрин лисаны инсаны һејрәтә салыр», «ики севкилинин бәрабәр өлмәси хошбәхтликдир», «...чаванлыг чағларынын бирдән сел кими ашыб-дашан бу һиссләринә гаршы һеч бир ганун Сәдд—Чин чәкә билмәзди» кими мүстәгим ифадә вәзијјәтинә нисбәтән риторик суал чүмләләри адаһа күчлү тәәссүрат ојадыр, даһа тутарлы вә јапышыглы көрүнүр. Риторик суал конструксијасы тәкчә фикри ифадә етмир, һәм дә мүәллифин ифадә олунан күчлү һисси мүнасибәтиндән хәбәр кәтирир, үмуми мәтнә әлван «емосија илмәләри» ишләјир.

Бә'зи мәнбәләрдә риторик суал чүмләләри јалныз тәсдиг һөкмүнүн рәнкли ифадәси кими изаһ едилир. Һалбуки риторик суал инкар һөкмә дә адекват (там ујғун) олур. Мараглы бурасыдыр ки, риторик суал фигуру дахилиндә тәсдиг вә инкар һөкмләр һәм грамматик инкарлыг вә тәсдиглик әламәтләринин мејданда олмасы вә һәм дә бу әламәтләрин мејданда олмамасы шәраитиндә формалашыр ки, бунун да нәтичәсиндә тәсдиглик вә инкарлыг мүхтәлиф ифадә шәкилләриндә тәзаһүр едир.

Тәсдиглик вә инкарлыг әламәтләринин олуб-олмамасына вә һабелә мәнтиги һөкмүн ифадә сәчијјәсинә көрә риторик суал чүмләләринин ашағыдакы нөвләрини көстәрмәк олар:

1. Хәбәри тәсдигдә олуб, инкар һөкм билдирән риторик суал чүмләләри; мәс.:

1) Ким кечән өмрүмүн бир күнүнү мәнә гајтарыб верә биләр? (М. Ибраһимов) — Һеч ким... верә билмәз.

2. Кәрәмов — Бәс елә билирсиниз мәним фәалијјәтим бир саатын, ики саатын ичинә сығышар? (С. Рәһман) — Мәним фәалијјәтим бир саатын, ики саатын ичинә сығышмаз.

2) Хәбәри инкарда олуб, тәсдиг һөкм билдирән риторик суал чүмләләри; мәс.:

Көј-көлүн үстүндә һачадил Кәпәз,
Дејилми дүнјанын бир илк көзәли? (С. Вурғун).
Көј-көлүн үстүндәки
Һачадил Кәпәз дүнјанын бир илк көзәлидир.

2. Бәс «Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисукун» дејән Фүзули, фәләјә вә дөврана гаршы үсјан галдырмырдымы? (Т. Һачыјев) — Фүзули фәләјә вә дөврана гаршы үсјан галдырырды.

3. Хәбәри тәсдигдә олуб, тәсдиг һөкм билдирән риторик суал чүмләләри; мәс.:

1. Мән һәлә о күнләри бу Маро гардаша данышдығым Шамо сөһбәтини һеч бизим бу Кәрбалајы әмијә демәк истәмирдим. Сафо оғлу Шамо нечә дә бизим Маро кирвәнин гәсдинә долмаг истәјирди?.. (С. Рәһимов) — Сафо оғлу Шамо јаманча бизим Маро кирвәнин гәсдинә долмаг истәјирмиш.

2) Кәрәмов — Зијнәт нүмајәндә кедиб, чох көзәл, ону ким нүмајәндә көндәриб? (С. Рәһман) — Зијнәти мән нүмајәндә көндәрмишәм. Мән. Мән Кәримов.

4. Хәбәри инкарда олуб, инкар һөкм билдирән риторик суал чүмләләри; мәс.:

1. Әлбәттә, онун үзүндә һәја вар, сәнин кими ат Балаханым дејил ки? (С. Рәһимов) — Онун үзүндә һәја вар, о сәнин кими ат Балаханым дејил.

2) Ај балам һалва-һалва демәклә ағыз ширин олмаз ки? Торпаг-торпаг демәклә дә амбар долмаз ки? (С. Рәһимов) — Һалва-һалва демәклә ағыз ширин олмаз. Торпаг-торпаг демәклә дә амбар долмаз.

Емосијаны һөкмә даһа јахшы һопдурмаг, бу вә ја дикәр бир фикри даһа кәскин шәкилдә мејдана атмаг үчүн бә'зән ифадәјә һәм тәсдиглик вә һәм дә инкарлыг рәнкләри «гатылыр». Бу, чох вахт тәсдиг һөкмүн ән гәти емосионал ифадәси кими формалашыр вә јүксәк експрессивликлә (јүксәк тә'сирлә) сәчијјәләнир.

1) Гара булудлар ојнашыр, инди нәдир әлачымыз,
Чулғалајыр бизи думан, мән дејән олду, олмады?
(М. Ә. Сабир).

2) Баларза — Арвад мәнимдир, мәним дејил, һә?
(Ч. Чаббарлы).

Тәсдиг вә инкар рәнкли белә емосионал чүмләләрин бир нечә дәфә тәкрар едилмәси тәсдиглик рәнкини даһа да түндләшдирир; елә бил ки, бојаг газанына бир-биринин ардынча бир нечә а... рәнк атырсан:

Мирзә Сәмәндәр — Адә, ихтијарым јохдур? Ихтијарым јохдур? Мән мүдирәм, јох? Мүдирәм, јох? Мән көпәк оғлу мүдирәм, јох? (Ч. Чаббарлы).

Тәсдиг һөкмү емосионаллашдырмаг үчүн, ајры-ајры сөзләрин гаршылашдырылмасындан да кениш истифадә олунур. Мәсәлән:

1) Ганчыг, сәни мән базара көндәрмишдим, ја бура?
(М. Ибраһимов).

2) Мирзә Сәмәндәр — Мән бир билмәк истәјирәм ки, бу харабада мүдир кимдир? Сәнсән, ја мән? (Ч. Чаббарлы).

3) Јохса о зорбалыгда дүнја падшаһы һеч өз-өзүнә јыхылардымы? Әсла, һеч бир заман! (С. Рәһимов).

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә чаваблы риторик суал чүмләләри чанлы данышыг дили үслубунда вә һабелә даим һәмин ифадә мүһитинин сағлам һавасы илә нәфәс алан бәдии вә публисист үслубларда даһа сых сыраларла ишләнир вә нитгин диалоглашмасына хидмәт едир; монолог нитгинин суал-чаваб шәклиндә гурулмасы мәтнә бир ајдынлыг вә «диалог истилији» кәтирир. Фикримизи сүбут етмәк үчүн мүасир әдәбијјатымызда халг јазычысы С. Рәһимовун «Кирпи» журналынын бу илин феврал нөмрәләриндән бир парчаны нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

«Әввәл күндән Күмүшбәдән Гурбангулунун көзүнүн одуну алмышды. Сөзүнүн бири ики дејилди: «өл-өл, гал-гал!»...

Көтүрүб баханда, гаратикан доггазын ичиндә сәһәр тездән ким әлләширди? Гурбангулу! Һәјәт-бачаны ким сүпүрүрдү? Гурбангулу! Көз гојанда, бир чүт ведрәни гапыб узаг булагдан ким су дашыјырды? Гурбангулу! Јамаглы зәнбили көтүрүб базара ким чапараглајырды? Гурбангулу! Нәзәр саланда, һинд тојугларына ким көз олур, гапыдан гыраға кетмәјән тојуг-чүчәјә ким дән сәпирди? Гурбангулу! Ким бағчаны белләјиб-бечәрирди? Гурбангулу! Ким гонаг кәләндә ајаггаблары астанада чыхартдырыб зығсыз чустлары онун мүгабилиндә чүтләјирди? Гурбангулу? Ким тәпәл чамышы топуглајыб кәнд нахырына гошурду? Гурбангулу!..».

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Риторик әмр һаггында. Риторик суал чүмләләриндә олдугу кими, риторик әмр чүмләләриндә дә мәнтиги һөкм емосија илә «бојаныр», јүксәк һисси кәркинлијә вә дәрин дахили еһтирас гүввәсинә малик олур. Мәсәлән, әкәр савашанлардан бири бирисини вурмагла һәдәләјирсә вә һәдәләнән тәрәф дә һәдәләјән тәрәфә «вур, вур да, вур! Вур көрүм нечә вурурсан!» дејирсә, о, һеч дә мүгабил тәрәфи ону вурмаға тәһрик етмәк мәгсәди дашымыр, әксинә, рәгибинин ону вурмаг игтидарында олмадығыны вә ја вурарса даһа күчлү чаваб зәрбәсинә објект ола биләчәјини емосионал шәкилдә тәсдиг едир.

«Гарға вә түлкү» адлы халг нағылында дејилир ки, бир түлкү гарғаны онун јува гурдуғу ағачы кәсмәклә һәдәләјәр вә гарға да ондан горхуб һәр дәфә баласынын бирини түлкүјә «ган-баһасы» верәрмиш. Нәһајәт, бир күн гарға түлкүнүн ганлы һијләсиндән хәбәр тутур вә јени гурбан тәләб едән дүшмәнинә белә чаваб верир: «Балтан јох, мишарын јох, кәс көрүм нечә кәсирсән!» һеч шүбһәсиз ки, бурада тәһриклик мәзмуну јохдур. «Тәрс ифадә» фонунда мишарсыз—балтасыз ағачы кәсмәк имканы емосионал шәкилдә инкар олунур. Бу хүсусијјәт мәнтиги һөкм ифадә едән әмр чүмләләрини дә риторик фигурлара дахил етмәјә һагг верир.

Беләликлә, мәнтиги һөкмләр јалныз јекрәнк шәкилдә дејил, мүхтәлиф вә рәнкарәнк синтактик-интонасијалы формаларда, «рекламлы» ифадә шәкилләриндә тәзаһүр едир.

ДИЛИН ТӘДРИСИНДӘ ҮСЛУБИЈЈАТ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Әһмәд ГӘРИБЗАДӘ,

Азәрбајчан ССР МН-нин Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун әмәкдашы.

Узун мүддәт мәктәбләримиздә үслубијјәт тәдрис олунмадығындан шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк саһәсиндә дил-әдәбијјат мүәллимләринин иши хејли чәтинләшмишдир.

Мә'лумдур ки, мәдәни нитг дедикдә тәкчә фикри тәһриф етмәјән, дилин грамматик тәләбләрини позмајан нитг дејил, һәм дә өз аһәнкдарлығы, лүғәт зәнкинлији вә рәнкарәнклији, бәдии чәһәтдән чәлбедичи олмасы вә с. хүсусијјәтләри илә фәргләнән нитг нәзәрдә тутулур. Она көрә дә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәси үзәриндә иш апарыларкән, дилин тәдриси процесиндә үслуби мәсәләләрә лазыми јер верилмәлидир.

Грамматика јалныз дилин гајда ганунларыны, нормаларыны өјрәдир. Зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг, дилин мүхтәлиф ифадә васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәк; фикри даһа тә'сирли, даһа ајдын вә конкрет, сәлис вә чазибәли ифадә етмәк үчүн сөзләри дүзкүн сечмәк, аз сөзлә бөјүк фикир сөјләмәк вә с. мәсәләләр исә үслубијјәтә аиддир.

Республикамызын бир сыра мәктәбләриндә узун мүддәт апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләри програм вә дәрсликләримиздә лазыми материалларын верилмәмәсинә бахмајараг, шакирдләрдә азәри дилинин әмәли характерли үслуб нормаларына даир мә'лумат вермәји дә унутмурлар. Онлар грамматика дәрсләриндә ајры-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ајры бәһсләри үслуби мәсәләләрлә әлагәләндирир; һәр дәрс[д]ә мүәјјән бир үслуб проблемини һәлл етмәклә шакирдләрин нит[г]индәки нөгсанларын арадан галдырылмасына наил олурлар. Лакин дил-әдәбијјат мүәллимләринин бөјүк әксәријјәти ди[л] дәрсләрини үслуби мәсәләләрлә әлагәләндирмир. Ачыг десә[к] елә мүәллимләрә дә тәсадүф едилир ки, онларын өзләрини[н] үслубијјат һаггында там вә дүзкүн тәсәввүрү јохдур.

Мәһз буна көрә дә дил-әдәбијјат мүәллимләринә методи[к] көмәк мәгсәди гаршыја гојулараг, дил дәрсләриндә мүвафи[г] мөвзулар тәдрис едиләркән, онларын һансы үслуби мәсәләләр[лә] әлагәләндирилмәси һаггында бә'зи мүлаһизәләр сөјләмә[к] зәрури һесаб едилир.

Грамматик гајдаја көрә лыг, лик,... шәкилчили исимләр ч[әм] шәкилчиси гәбул етмәмәлидир, лакин бә'зән үслубун тәләбин[ә] көрә, һәмин исимләр чәм шәкилчиси гәбул едир. Мәсәлә[н]: «Күр дағ јерләриндә курулту илә, дүзәнликләрдә исә саки[т] ахыр», «Гартал һәмишә уча дағ зирвәсиндә, гајалыглард[а] мәскән салыб гәрар тутар». Ејни фикри ифадә етмәк үчүн иси[м] мүхтәлиф һал шәкилчиләри гәбул едир:

а) сөһбәт дәрсдән кедирди;
б) сөһбәт дәрс һаггында иди;
в) сөһбәт дәрсин барәсиндә кедирди;
г) сөһбәт дәрсә даир иди.

Мәнсубијјәт шәкилчиләринин тәдриси заманы јери кәлди[к]чә шәхс әвәзликләринин ихтисары јолу илә нитгдә јығчамл[ыг] јаратмаға диггәт јетирилмәлидир.

«Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән.
Анам доғма вәтәнимсән.
Ајрылармы көнүл чандан,
Азәрбајчан, Азәрбајчан!»

Лакин I, II шәхс шәкилчиләри үзәринә дүшән мәнтиги вур[ғ]ғу шәхс әвәзликләрини ихтисар етмәјә имкан вермир. Әкәр б[у] әвәзликләри ихтисар етсәк, бөјүк үслуб сәһвинә јол верми[ш] оларыг. Мәсәлән, «Бу мәним китабымдыр» әвәзинә «Бу кита[]бымдыр» демәк мүмкүн дејилдир.

Сифәтин тәдриси просесиндә синоним вә антоним сифәтлә[]рә, сифәт дәрәчәләринә даир үслуби чалышмалар нитг инк[и]шафында аз әһәмијјәтли дејилдир.

Нитгдә шәхс әвәзликләринин ишләдилмәсиндә дә бә'зи үслуби чәһәтләр вардыр. Бу чүмләләрә диггәт јетирәк: «Әли комсомол тәшкилаты катибинин јанына кедәчәкдир. О, саат 3-дә тарих кабинетиндә олмалыдыр», «Сәдр бригадирә Әнвәри өз јанына чағырмағы тәклиф етди». Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдә икимә'налылыг вардыр. Белә үслуби гүсурлара малик олан чүмләләри нитгдә ишләтмәмәк, бунларын әвәзинә фикри конкрет шәкилдә ифадә едән чүмләләр ишләтмәк мәсләһәтдир.

Үслуби хәтаја јол вермәмәк үчүн бә'зи һалларда әвәзликдән истифадә етмәк зәруридир. Мәсәлән, «Бизә, бүтүн совет халгына Вәтән һәр шејдән мүгәддәсдир» әвәзинә «Бүтүн совет халгына Вәтән һәр шејдән мүгәддәсдир» демәк дүзкүн олмаз. Чүнки сонунчу чүмләдә данышан шәхсин һансы өлкәнин вәтәндашы олмасы ајдын дејилдир.

Нитгин тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн бә'зән данышан өзүнә II вә III шәхс кими мүрачиәт едир. «Дүнјанын ишинә бах, сән бир кәндин ағсаггалы оласан, ағзындан сүд ији кәлән бир ушаг да сәнин сөзүнә бахмасын».

«Нә едим, нә чарә гылым, һәркаһ үзүнә ағ оларсан, дејәрләр ки, Өмәр дәли олубдур, олмазсан галарсан јана-јана» (Н. Нәриманов).

«Сабаһдан ахшамадәк, ахшамдан сабаһадәк арвад кими кәрәк алачығын ичиндә отурасан. Әкәр гошуна кетмәк истәсән дә, кәрәк анчаг чылпаг ләзкиләрин үстүнә кедәсән» (М. Ф. Ахундов).

«Сизә ана дилиндә дејирләр, сиздән хаһиш едирләр». «...Новрузәли һәлә өлмәјибдир ки, сән онун ағасынын кағызыны апарасан» (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бә'зән һөрмәт әламәти олараг II шәхсин тәки онун чәми илә ифадә олунур: «Јолдаш Мусајев, сиз нә бујурурсунуз?».

Фе'лин тәдрисиндә үслуби хүсусијјәтләр диггәти даһа чох чәлб едир. Мә'лумдур ки, чүмләләрдә заман мәфһумуну башга бир заман мәфһуму илә әвәз етмәк чох һалларда мүмкүн олмур. Мәсәлән, «С. Вурғун јазмышдыр, биз онун әсәрләрини севә-севә охујуруг, кәләчәк нәсилләр дә, онун зәнкин әдәби ирсинә бөјүк һөрмәт вә еһтирам бәсләјәчәкләр». Бу чүмләләрдә мәнтиги ардычыллыгла ифадә олунан заман мәфһумларынын јерини дәјишмәк; бирини дикәри илә әвәз етмәк олмаз. Лакин үслубијјатын тәләбинә көрә, бә'зи һалларда мүәјјән бир заман

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

мәфһумуну башга бир заман мәфһуму илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

Маркс дејир: «Дил практик реал шүурдур».

Ленин дејир: «Дил инсанлар арасында ичтимаи үнсијј[әт] васитәсидир». (Бу чүмләләрдә кечмиш заманын әвәзинә инди[-] ки заман шәкилчиләри ишләнмишдир).

Кәләчәк замана аид олан иш вә һәрәкәтин ифадәси бә'з[ән] кечмиш вә ја индики заман шәклиндә ола биләр.

«Мән кетдим, сиз дә далымча кәлин», «Мән бу ил Москваја кедирәм».

«Баша дүшдүм, хала сәнә гурбан, кедирәм» (Ү. Һачыб[әј]јов).

Бә'зи һалларда заман шәкилчиләри конкрет заман мәфһ[у]мундан чох, бир нөв үмумиләшмиш мә'наны, һамыја аид ед[и]ләси олан адәт, хүсусијјәт, вәрдиш вә хүсусијјәти ифадә еди[р].

«Мән саат 7-дә јатағымдан галхырам, 8-дә ишә кедирә[м], кечә саат 12-дә јатырам».

«Гушлар учар, инсан күләр, гузу мәләр».

«Бу күн мән сәнә әл тутурам, сабаһ сән мәнә». (Ч. Чаббар[-]лы).

Фе'ли сифәт вә фе'ли бағламаларын да үслуби чәһәтд[ән] бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бир нечә чүмләни мүгајисә едәк. «О[] шакирдләр ки, имтаһанлары «ә'ла» гијмәтләрлә вердиләр, Москваја екскурсијаја көндәрилди» әвәзинә «Имтаһанлары ә'ла гијмәтләрлә верән шакирдләр Москваја екскурсијаја к[өн]дәрилди» шәклиндә ифадә олунан фикир үслуби чәһәтдән ј[ы]чам вә сәлисдир. Буна сәбәб сонунчу чүмләдә олан фе'ли с[и]фәт тәркибидир.

Бә'зи һалларда фе'ли сифәтләр үслубун тәләбинә көр[ә] исимләри әвәз едир. Мәсәлән, «Јахшы чалышанлар јахшы [] гијмәт алырлар». Бурада фе'ли сифәт («Чалышанлар») исми[н] әвәзиндә («шакирдләр») ишләнмишдир.

Ашағыдакы чүмләләрин мүгајисәси нәтичәсиндә фе'ли бағлама тәркибинин үслуби әһәмијјәти даһа ајдын көрүнүр: «Ма[] һәдсиз дәрәчәдә һәвәскарам. Она көрә сиздән хаһиш едирә[м] ки, әдәбијјат дәрнәјинин үзвлүјүнә гәбул едәсиниз», «һәдси[з] дәрәчәдә һәвәскар олдуғуму нәзәрә алыб, мәни әдәбијјат дә[р]нәјинин үзвлүјүнә гәбул етмәјинизи хаһиш едирәм».

Лакин фе'ли бағламалардан дүзкүн истифадә етмәдикдә үслуб сәһвләринә јол верилир; онларын јерсиз тәкрары нитг[]дә јоручулуға, јексәнәклијә сәбәб олур. «Әввәл әмимдән рү[]

CamScanner ile tarandı

хәт истәјәчәјәм, гојмаса кечә атымы миниб, Аразы отаја кечиб, Мүсјө Жорданла көрүшүб, онларла бәрабәр кедиб Парижи көрүб сејр едәчәјәм» (М. Ф. Ахундов).

Нитгин даһа тә'сирли олмасы үчүн фикрин инкишафыны көстәрмәк лазым кәлдикдә, бағлајычыларын тәкрары тәбии көрүнүр.

«Ешг мәним башыма да, дөшүмә дә, белимә дә, әлимә дә, ајағыма да, һәтта бағырсагларыма да вурубдур; чәми бүтүн бәдәним ешг одуна јаныр». (С. С. Ахундов).

«Татар да, күрчү дә, рус да, түркмән дә,
Еһтирам сахлајыр бу бөјүк ада...» (С. Вурғун).

Хитаб, ара сөзләр вә әлавәләр дә нитги үслуби чәһәтдән гүввәтләндирән васитәләрдир.

«Севкилим, көзләрин дүшүр јадыма,
Улдузлу көјләрә баханда сәнсиз...»
«Чалышан, шүбһәсиз, ирәлиләјәчәкдир».
«Бој атыр јурдумун кәләни, гызы—
Шәргин дан улдузу, сәһәр улдузу» (С. Вурғун).

Һәмчинс үзвлү чүмләләрдә хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла кәмијјәтә көрә узлашмасы, чүмләнин һәмчинс үзвләриндә шәкилчиләрин ихтисары нитги үслуби чәһәтдән даһа да сәлисләшдирир.

«О, Фиридун вә Күрд Әһмәди көрдүкдә, севинчиндән көзләри јашарды» (М. И.).

Лакин бә'зән ифадәјә үслуби көзәллик вермәк мәгсәдилә һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләр ихтисар едилмир.

«Сизин күлдүјүнүз чобан торпағы
Низамиләр, Фүзулиләр јетирмиш» (С. Вурғун).

Үслуби мәгсәддән асылы олараг чүмләнин ајры-ајры үзвләри тәкрар олунур вә ја онунла ејни мә'нада олан сөзлә бирликдә ифадә едилир ки, буна үслубијјәтда тә'кид (гүввәтләндирмә) дејилир.

«Кет, кет кечикәрсән»,
«Бу иш үчүн мән өзүм кетмәлијәм»,
«Дәрсини оху, дәрсини»,
«Бу иши көрән одур, о».

Шүбһәсиз, гәтијјән, һәр һалда, әлбәттә сөзләри илә дә нитгдә тә'кид ифадә олунур.

Ифадә едилән фикрин мәгсәдиндән асылы олараг, чүмлә үзвләринин јерини дәјишдирмәк мүмкүндүр. Үзәринә вурғу

Scanned with CamScanner

дүшән сөз хәбәрин јанына кәтирилир вә әсас мәгсәди билдирир.

«Сәмәд Вурғун 1906-чы илдә Газах рајонунун **Салаһлы кәндиндә** анадан олмушдур».

«Сәмәд Вурғун Газах рајонунун Салаһлы кәндиндә 1906-чы илдә анадан олмушдур». Биринчи чүмләдә әсас мәгсәд Сәмәд Вурғунун анадан олдуғу јери билдирмәкдирсә, икинчи чүмләдә шаирин доғулдуғу заманы ифадә етмәкдир.

Мүрәккәб чүмләнин тәдрисини дә јери кәлдикчә үслубијјатла әлагәләндирмәк лазымдыр. Табели мүрәккәб чүмләдәки сөзләрин вә дурғу ишарәләринин јерини дәјишмәклә, баш вә будаг чүмләләрдә ифадә олунан фикрин мәзмуну да дәјишир. Лакин бурада формача дәјишмә мәзмун дәјишиклијиндән чох олур.

Мән, ајын 15-дә сизә кәләчәјәм,—демишдим.
Мән демишдим: ајын 15-дә сизә кәләчәјәм.
Мән ајын 15-дә демишдим: сизә кәләчәјәм.
Мән демишдим ки, ајын 15-дә сизә кәләчәјәм.
Мән ајын 15-дә демишдим ки, сизә кәләчәјәм.

Көрүндүјү кими, јазылы нитгдә үслуби хүсусијјәтләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн дурғу ишарәләри мүһүм рол ојнајыр. Шифаһи нитгдә исә бу үслуби чәһәтләр интонасија илә фәргләндирилир.

Чүмләләрдәки дурғу ишарәләри чох һалларда һәм синтаксисин, һәм дә интонасијанын тәләбинә ујғун кәлир.

«Күлүр чичәклик,
Һәр гаја, һәр дик.
Сәнә сөз гошур
Хыналы кәклик». (Сәмәд Вурғун).

Лакин синтаксисин вә интонасијанын дурғу ишарәләринә олан тәләбләри бә'зән бир-биринә мүвафиг кәлмир. Беләки, ја синтаксис интонасијаја, ја да интонасија синтаксисә күзәштә кетмәли олур.

«Сон күнләрдә алынан телеграф хәбәрләри американлыларын Вјетнамда бөјүк иткиләрә дүчар олдугларыны тәсдиг едир».

(Бурада интонасија синтаксисә күзәштә кетмишдир).

«Кәл гардаш, сән бу ишдән әл чәк».

Бурада «кәл» сөзүндән сонра һеч бир фасилә едилмир вә интонасија принсипинә көрә веркүл гојмаг олмаз. Амма синтаксисә көрә, бурада хитаб олан «гардаш» сөзү тәм бир ифа-

CamScanner ile tarandı

дәнин ортасында јерләшдијинә көрә һәр ики тәрәфдән веркүллә ајрылмалыдыр. Бурада синтаксис интонасијаја күзәштә кетмишдир.

Шакирдләрин луғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн дә үслуби мәшғәләләрин апарылмасы зәруридир. Мүәллимләр дил-әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә јери кәлдикчә ифадәнин бәдии үнсүрләри (синонимләр, омонимләр, антонимләр; сөзүн һәгиги вә мәчази мә'налары: тәшбиһ, истиарә, кинајә, мүбалиғә вә с.) һаггында мә'лумат вермәлидирләр. Мәсәлән, «Дилимиз зәнкиндир» ифадәсиндә «зәнкин» сөзүнүн мәчази мә'нада ишләндијини шакирдләр билмәлидирләр. «Көзүм ачылды», «көзү ачыг адам», «үрәји јумшаг адам» ифадәләриндә дә мәчазлар вардыр. Дүнја, аләм, каинат, еләчә дә көзәл, гәшәнк, јахшы сөзләрин шәкилчә мүхтәлиф, мә'нача бир-биринә јахын (синоним) олдуғуну; јаз, күл, дил сөзләриндән һәр биринин ајрылыгда мүхтәлиф мә'налар ифадә етдијини (омоним); исти—сојуг, ачы—ширин, кечә—күндүз, гаранлыг—ишыг, пис—јахшы, алчаг—јүксәк сөзләринин әксмә'налы (антоним) сөзләр олдуғуну шакирдләрә ајдынлашдырмаг зәруридир. Бә'зиләри белә фикир ирәли сүрүрләр: нә гәдәр ки, мәктәбләримиздә үслубијјат мүстәгил бир фәнн кими тәдрис олунмур, шакирдләрин нитгиндәки нөгсанлары арадан галдырмаг чәтин олачагдыр.

Алимләрин вә мүәллимләрин бир һиссәси исә үслубијјатын мүстәгил бир фәнн кими тәдрис едилмәсинин тәрәфдары дејилдир. Онлар гејд едирләр ки, Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә үслубијјата ајрыча јер вермәк, јә'ни ону хүсуси бир фәнн кими тәдрис етмәк мәгсәдә мүвафиг дејилдир. Чүнки мәктәбләримиздә белә бир јени курсун кечилмәси шакирдләри нәзәри материалларла даһа чох јүкләмәјә апарыб чыхарыр. Орфографија, дурғу ишарәләри вә орфоепија кими, үслубијјат да Азәрбајчан дили курсунун үмуми тәркиб һиссәсини тәшкил етмәли вә шакирдләрә грамматика илә үзви сурәтдә әлагәдар олараг өјрәдилмәлидир.

Биз бурада гејд олунан фикирләрдән һансынын һәгигәтә даһа јахын олдуғу һаггында мүлаһизә сөјләмәдән, бир үмуми нәтичәјә кәлирик ки, һәр һансы формада олурса-олсун мәктәбләримиздә үслубијјатын тәдриси зәрури мәсәлә кими гаршыда дурур.

Бу зәруријјәт азәри дилинин јени тәртиб олунмуш програмында да нәзәрә алынмышдыр. Лакин үслубијјатын тәдриси-

Scanned with CamScanner

нә јалныз VIII синифдә 20 саат вахт ајрылмышдыр. Үслубијјатла јалныз бир синифдә мәшғул олмаг, һәм дә бунун үчүн чох аз вахт ајырмаг кифајәт дејилдир.

Дил—әдәбијјат мүәллимләри үслубијјат һаггында там вә кениш тәсәввүрә малик олмаг үчүн өз үзәрләриндә чидди ишләмәлидирләр. Чүнки мүәллимләрин бөјүк әксәријјәти дилин тәдрисини үслубијјат илә әлагәләндирмәдијиндән, бу саһәни мүәјјән дәрәчәдә унудуб јаддан чыхармышдыр.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәр мүәллим үслубијјат һаггында өз билијини мөһкәмләндирмәкдән сонра дәрс дедији шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн дилин вә әдәбијјатын тәдрисиндә јери кәлдикчә, үслуби чәһәтләри мәһарәтлә әлагәләндирә биләчәкдир.

ЕШИТМӘ ФЕ'ЛЛӘРИ

С. РЗАЈЕВ,

Сумгајыт шәһәри, 13 №-ли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

„Бу фе'лләр, адындан көрүндүјү кими, ешитмә просеси илә бағлы олур; мәс.: ешитмәк, динләмәк, гулаг вермәк. Бунлар сајча аздыр»[1].

Чанлылара мәхсус олан ешитмә һалы хүсуси сөз вә ја ифадәләрлә билдирилир. Елә буна көрәдир ки, бу һал илк заманлар тәкчә «ешитмәк» фе'ли васитәси илә ифадә олунмуш, сонралар сөздә семантик парчаланма баш вермиш, дилдә бәдиилијин мејдана кәлмәси вә инкишафы илә сых бағлы олараг јени сөзләр, бирләшмәләр мејдана кәлмишдир.

«Бу анда Аслан гоншу отагдан анасынын өскүрәјини ешитди», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 272). «Чүнки о, достунун тә'тилә даир мәсләһәтини динләјирди», (Јенә орада, сәһ. 245). «Сиз катибинизин сөзүнү гулаг ардына верирсинизсә, бу да сизин өз ишинииздир», (Мир Чәлал, II чилд, сәһ. 35).

Һәмин чүмләләрдә субјектин ешитмә просеси билдирилмишдир: — ешитди, динләјирди; гулаг ардына верирсинизсә; «ешитди» просесин ади шәкилдә давам етдијини көстәрирсә, «динләди» бу сөзүн бәдиилəшмиш бир варианты кими нәзәрә чарпыр. Үчүнчү фе'л исә фразеоложи бирләшмә кими тәләффүз олунур. Әкәр икинчи вә үчүнчү чүмләдәки фе'лләр әвәзинә «ешитмәк» фе'линдән истифадә олунса иди, мүәллиф мәгсәдә

---

[1] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә (морфолокија), ЕА-нын нәшри, Бакы, 1960, сәһ. 101.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

нанл ола билмәз, сурәти сәчијјәләндирмәкдә чәтинлик чәкәр, субјектин дүшдүјү вәзијјәти (ешитмә просесиндәки) бүтүн инчәликләри илә охучуја чатдыра билмәзди.

Инсанларын бир-бири илә үнсијјәт сахламасында ешитмә просесинин нә кими бир әһәмијјәтә малик олдуғу һамыја мә'лумдур. Шүурлу просес олан «ешитмәк» «демәк» үчүн материал һазырлајыр. — Деди — ешитди — ешитди — деди — шәклиндә көтүрдүкдә, субјектин идрак просеси нитг просеси илә әлагәдар даим фәалијјәтдә олан бир һал нәзәрдә тутулур. Бу чәһәти ашағыда верилмиш фе'лләрдә ашкар көрә биләрик.

«Кәл ешит сән дә Араз дәрвишин әфсанәсини», (С. Рүстәм, «Кечәнин романтикасы», сәһ. 39), «Ешидирәм адыны, һисс едирәм дадыны индидән дамағымда», (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 60) чүмләләриндәки ешитмә просеси мәһз беләдир. Сән Араз дәрвишин әфсанәсини ешит, сонра көтүр-гој ет, мүһакимәләр јүрүт, лазым оланда данып да. Јахуд, әввәл адыны ешидирәм, сонра дадыны һисс едирәм. Беләликлә јаранан бүтүн һалларда (нитг, тәфәккүр, һал вәзијјәт вә саир) ешитмә просеси аз-чох әһәмијјәт кәсб едир.

Ешитмә фе'лләри гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Садә гурулушлу тәкчә «ешитмәк» фе'лидир ки, бу да ешитмә просесинин ади тәрздә давам етдијини билдирир. Бу сөз фе'лә мәхсус сөздәјишдиричи шәкилчиләр гәбул едәркән, мүхтәлиф мә'на чалары әмәлә кәтирир. «Сирануш әри илә Алынын достлуғуна даир Тиграндан чох сөз ешитмишди», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 609). «Ситарә... кедәк бајыра гулаг асаг, көрәк ким нә ешидәр?», (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 101), чүмләләриндәки «ешитмәк» фе'ли кечмиш вә гејри-мүәјјән кәләчәк заман шәкилчиләрини гәбул етмәклә, ешитмә просесинә (һөкмә) рәвајәт вә һекајәчилик мә'на чаларлығы дахил етмишдир.

Синтактик јолла дүзәлән ешитмә фе'ли «динләмәк» кәлмәсиндән ибарәтдир; дин (данышмаг сөзүнүн синоними) сөзүнә —лә—шәкилчисинин әлавә олунмасы нәтичәсиндә дүзәлмишдир. Бу шәкилчи васитәси илә ешитмә просесинин нечә давам етмәси дә билдирилир.

«Чыхыб зирзәмидән динләјир мәни колхозчу гардашым аг отағында», (Мүшфиг, II чилд, сәһ. 28). «Бир нечә дагигә дә, гәлјан хорултулары илә чај гашыгларынын сәсини динләдик», (М. С. Ордубади, «Думанлы Тәбриз», сәһ. 14). «Динләјин ширин-ширин, мән дејим ширин-ширин», (С. Рүстәм, «Кечәнин романтикасы», сәһ. 18).

Чүмләләрдән көрүндүјү кими, — динләјир — фе'линдә субјект вә објектин һал-вәзијјәти, — динләдик — фе'линдә ешитмә просесинин нәтичәси, сона вар'масы да үмумиләшмишдир. «Колхозчу гардашым зирзәмидән чыхыб аг отағында мәни динләјир» дејәркән, мүәллиф (субјект) һәм өзүнүн, һәм дә динләјәнин вәзијјәти һаггында тәсәввүр јарадыр.—Динләдик-дә исә һәр шејдән әввәл субјектин һал-вәзијјәти мүәјјән едилир. Әлбәттә, һөкмүн мүндәрәчәси һал-вәзијјәтин мигјасыны, онун нечәлијини мүәјјән едир.

Мүрәккәб гурулушлу фе'лләрин дүзәлмәсиндә «олмаг» көмәкчи фе'ли, еләчә дә гулаг исмилә ишләнән асмаг, чатмаг, вермәк фе'лләри фәал иштирак едир. Һәмин ифадәләрин семантикасыны ешитмә просесинин нә тәрздә давам етмәси тәшкил едир, адәтән, табеедичи сөз апарычы бир мөвгејә малик олур.

«Кәлдијев кетди ајаг сәсләри дә даһа ешидилмәз олду», (Мир Чәлал, II чилд), сәһ. 208. «...Григори Савелјевичин ајдын ифадәли тәләффүзү сајәсиндә гат-гат тә'сирли чыхан сөзләрә даһа да диггәтлә гулаг асырдылар», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 8). «—Фазил... јенә сәндән шикајәтләр гулағыма чатыр», (Ч. Мәммәдгулузадә, II чилд, сәһ. 107). «Маһмуд атасынын бағыртысыны гулагардына верди...», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 680), чүмләләриндәки фе'лләр: — ешидилмәз олду, гулаг асырдылар, гулағыма чатыр вә гулагардына верди — дедијимиз хүсусијјәтә маликдир. Ешитмә васитәсинин адыны билдирән сөзә (гулаг) гошулан башга семантикалы фе'лләр көмәкчи фе'лләрин (етмәк—олмаг) вәзифәсини јеринә јетирмишдир. Һәмин сөзләр һаггында ирәлидә данышылдығыны нәзәрә алыб, бунунла кифајәтләнәк.

Гејд олунду ки, ешитмә фе'лләринә гошулан шәкилчиләр ифадәнин семантикасыны долғунлашдырыр. Шәкилчиләр көмәкчи фе'лләрә гошулдугда бу, даһа бариз шәкилдә нәзәрә чарпыр; шәкилчиләр «һал-һәрәкәтин» (ешитмә просесинин) нечә давам етдијини, еләчә дә субјект вә објектин вәзијјәтини мүәјјәнләшдирир.

«Икинчи. Белә ки, көрүрәм шаһ һеч әризәмизә гулаг асмајачаг», (Ч. Чаббарлы, Әс., II чилд, сәһ. 158). «Биз индијәдәк сәһнәләрдә чох опералар вә оперетталар көрмүшүк вә мәшһур артистләрә гулаг асмышыг», (Ә. Һагвердијев, II чилд, сәһ.

CS CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

188). «Сән дә бир кәл, Аразым, кәл мәнә бир аз гулаг ас», (С. Рүстәм, «Кечәнин романтикасы», сәһ. 38), чүмләләриндә «ас» фе'линә гошулмуш заман — шәхс вә инкарлыг шәкилчиләри ешитмә просесинин нечә давам етдијини дәгигләшдирир. Белә ки, «гулаг асмајачаг» һал-вәзијјәт, «гулаг асмышыг» тәәччүб, наразылыг, гисмән е'тираз, «гулаг ас» арзу-истәк үнсүрләрини дахил етмәклә, ифадәнин мәзмунуну даһа кенишләндирир. Әкәр фе'лләрә: — биз (мән) нечә вәзијјәтдәјик? (јәм) — суалы верилләрсә, белә анлајышлар мә'лум олур: — Шаһын бизи динләмәјәчәји вәзијјәтдәјик, јахуд шаһ бизи динләмәјәчәк вәзијјәтдәдир: артистләрдән хәбәрдар вәзијјәтдәјик; мәнә гулаг асыласы бир вәзијјәтдәјәм вә саир.

Фразеоложи бирләшмәләр шәклиндә тәләффүз олунан ешитмә фе'лләри характер јарадычылығы заманы лазым олур. «Тыханыр гулағымыз синирли бир аһәнкә», (М. Мүшфиг, I чилд, сәһ. 58). «Гој кәләчәјин азад нәсилләринин ајаг сәси гәбирдә дә олса гулагларыма чатсын!», (Мирзә Ибраһимов, «Азад»), «Алы онун дедикләрини заһирдә бөјүк бир еһтирасла динләди, әсил һәгигәтдә исә бу гулағындан алыб, о гулағындан верди», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 663).

Мә'лум олур ки, «гулағымыз тыханыр, гулагларыма чатсын» ешитмәк, «бу гулағындан алыб, о гулағына верди» исә ешитмәмәк фе'лләринин вәзифәсини јеринә јетирмиш, тәсдиг вә инкар мә'нада ишләнмишдир. Бирләшмәләри арашдырдыгда, субјектин ешидилән әһвалата (һөкмә, һадисәјә) мүнасибәтини мүәјјән етмәк олур; бирләшмәнин семантикасы бу мүнасибәтдән асылы олан бир зәрурәт кими тәзаһүр едир. Бир вә икинчи чүмләләрдәки фе'лләр ешидиләнә мүсбәт мүнасибәти ифадә едирсә, үчүнчү чүмләдә ишләнмиш фе'л бунун әксини изһар едир. Бундан белә бир нәтичә алыныр ки, ешитмә фе'лләри идрак просесинә мәхсус «һал-һәрәкәти» билдирсә дә һал-вәзијјәт фе'лләринә јахынлашыр. Башга чүр ола билмәз, чүнки көрмә вә һисс етмә кими ешитмә һалы да субјектин әһвал-руһијјәсини, онун варлығыны мүәјјәнләшдирир, тәфәккүр, нитг вә башга просесләрин башланмасы үчүн сигналлар верир.

Ешитмә фе'лләриндән бир гисми просесин башланғычыны билдирир, ешитмә просесиндәки анилији нәзәрә чарпдырыр. Һәмин фе'лләр просеси гејри-мүәјјән шәкилдә көстәрир, «һал-һәрәкәтин» васитәсини дә ифадә едир. Бунлардан «гулаг кәсилмәк, гулағына дәјмәк, гулаг вермәк» фе'лләрини көстәрәк:

CamScanner ile tarandı

«һәјәтдә кишнәјән ат сәсини ешидәндә, һамы гулаг кәсилди», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 601). «Амма сон күнләр дә онун гулағына бә'зи-бә'зи сөзләр дәјирди», (Јенә орада, сәһ. 637), «—Гулаг верин, ушаглар, сизинлә сөһбәтим вар», (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 325).

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләнмиш ешитмә фе'лләри просесә ибарәви модаллыг кәтирмиш, ани давам етмиш ешитмәни гејри мүәјјән шәкилдә ифадә етмишдир. «Гулаг кәсилди» ешитмәјә һазырлығы, сонра исә тәрзи ифадә едир, просесин ахырадәк белә давам етмәси еһтималыны доғурур. Гулағына дәјирди» фе'ли дә ејнилә беләдир, лакин бунда бир дә нитг үмумиләшир, (бә'зи-бә'зи сөзләр).

Ешитмә просеси ја тәсдиг олунар, ја да инкар едиләр. Бу фе'лләрин әксәријјәти тәсдиг мәгамында ишләнир, — ма—мә шәкилчиләри васитәси илә инкари мә'на кәсб едир. «Һамы онун дедикләрини ајдын ешидирди», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 232). «...Сифәтиндән габа вә јөндәмсиз көрүнән фајтончунун мәлаһәтли авазыны динләјирдиләр», (Јенә орада, сәһ. 114). «Иҹкәндәр киши көзләрини јумуб диггәтлә гулаг асыр,...», (Јенә орада, сәһ. 508), чүмләләриндәки «ешидирди, динләјирди вә гулаг асырды» фе'лләри ешитмә просесини тәсдиг етмишдир.

«Ешитмәк» фе'линдә инкарлыг ики јолла мејдана кәлир: инкарлыг шәкилчиләри васитәси илә ешит, — ешитмә; — нә — бағлајычысы васитәси илә — нә ешитди, нә дә билди, — ифадәсиндә олдуғу кими.

«Бәлкә мән дејәнләри ајдын ешитмирсиниз?», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 254). «... нә дә бир шикајәт сәси ешидилирди», (Ҹ. Ҹаббарлы, I чилд, сәһ. 142) ә — чүмләләриндә инкарлыг ирәлидә сөјләдијимиз јолла әмәлә кәлмишдир. «Нә дә ешидилирди» ифадәсиндә—нә дә бағлајычысы инкари шәкилчиләри әвәз етмишдир. «Гәһрәманов. Чох сағ ол, бу сөзү сәнин дилиндән, ај Гуркен ешитмәк истәмәздим һеч», (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 120), чүмләсиндәки инкарлыг исә «истәмәк» фе'линин иштиракы илә дүзәлмишдир. Демәли, инкарлыг шәкилчиси һәм ешитмә фе'линә, һәм дә ешитмә фе'ли илә контекстдә олан сөзләрә артырыла биләр.

Ешитмә фе'лләри кечәр вә кечмәз нөвдән олур. «Ешит вә динлә» фе'лләри һәмишә конкрет објектлә әлагәјә кирир, онун тә'сирлик һалда ишләнмәсини тәләб едир. Биринчијә гајыдыш

Scanned with CamScanner

нөв шәкилчиси — ил — гошуланда тә'сирсизләшсә дә әсасән тә'сирли фе'л кими ифадә олунур.

«...Мәрјәм һаггында ешидәчәксиниз: — Чох көзәл һәкимдир», («Коммунист гәзети», № 61, 14.03.1965). «Паровозларын сәси ешидилирди», (Мир Чәлал, «Бир кәнчин манифести», сәһ. 85). «О замандан пасјолкада бу күлфәт јени һәјат нәғмәсини динләјир», (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 47), чүмләләриндәки фе'лләрдән «ешидәчәксиниз» објект тәләб етдијинә көрә тә'сирли, ешидилирди» исә тә'сирсиздир; нә ешидәчәксиниз?— Чох көзәл һәкимдир; нәји динләјир? — һәјат нәғмәсини; «ешидилирди» үзәриндә «һал-һәрәкәт» ичра олунан әшја тәләб етмир.

Ешитмә фе'лләринә нөв шәкилчиләри артырмагла «һал-һәрәкәтин» ифадәсиндә субјектин мүнасибәти мүәјјәнләшир; шәкилчиләр фе'лин семантикасына мүвафиг мә'на чаларлығы дахил едир. Һәмин хүсусијјәти нәзәрдән кечиририк.

«Чархларын хырылтысы, суларын шырылтысы сәсләнир гулағымда», (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 60). «Үрәк буландыран сөз ешидилмәз», (Јенә орада, сәһ. 110). «Ешидилмәзсә әкәр авазым,...», (Јенә орада, сәһ. 37).

Бу чүмләләрдә ешитмә просесини ифадә едән фе'лләрдән— гулағымда сәсләнир—гајыдыш,—ешидилмәз — мәчһул нөвдә ишләнмиш, бунунла да просесин тәрзи конкретләшмишдир. «Гулағымда сәсләнир» — ешидирәм, — һал-һәрәкәтин субјект үзәриндә ичрасыны билдирирсә, «ешидилмәз» иш көрәнин намә'лум олдуғуну анладыр. Гулағымда нә сәсләнир? — чархларын хырылтысы, суларын шырылтысы — (даима фәалијјәтдә олан бир просес).

Фактлара истинадән демәк олар ки, ешитмә фе'лләри гајыдыш вә мәчһул нөвдә даһа чох ишләнир, бу заман фе'лин семантикасы шахәләнир. Белә ки, шәкилчиләр просесин нечәлијини (гулағында сәсләнир) көстәрмәклә һәмин просесдә иштирак едәнләрин (објектин) мигдарыны да артырыр. Мәсәлән, ешит — сән ешит; ешидилди? ...сән дә дахил олмагла бир чох адам тәрәфиндән ешидилди.

CS CamScanner ile tarandı

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

СӘМӘД ВУРҒУНУН «ВАГИФ» ДРАМЫ ҺАГГЫНДА

Давуд ҺАЧЫЈЕВ,

филоложи елмләр намизәди, досент.

„Вагиф» драмыны тәһлил едән мүәллим әлавә олараг нәји билмәлидир? Јахшы оларды ки, о, «Вагиф» драмы һаггында јазылмыш ән јахшы елми-тәдгигат ишләрини (Мәммәд Ариф — «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы», Бакы, 1964; Гулу Хәлилов — «Вагиф» пјеси вә тарихи драм жанры», Бакы, 1964; вә с.) охумуш вә мүәјјән гејдләр көтүрмүш олајды. Лакин бунунла јанашы олараг әдәбијјат мүәллими «Вагиф»ин тарихи драмлар ичәрисиндә нечә јүксәк мөвгедә дајандығыны да шакирдләрә баша салмалыдыр. Белә оларса шакирдләр һәм үмумиликдә тарихи драмларымыз һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олар, һәм дә Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмы һаггында конкрет-мүкәммәл билик әлдә едәрләр.

«Вагиф» (1937) Азәрбајчан тарихи драм жанрынын инкишафында јени бир мәрһәлә ачды. Јалныз мүасир һәјатла сәсләшмәси нөгтеји-нәзәриндән дејил, һәм дә азәри шаирләринин һәјат вә фәалијјәтинә јени көзлә бахмаг, онларын халг илә әлагәсинин әсас телләрини мүәјјән етмәк бахымындан «Вагиф» драмы бәдии вә ичтимаи фикир тарихимиздә диггәтәлајиг бир һадисә иди. Тәсадүфи дејил ки, «Вагиф»дән сонра Низами, Хагани, Мәһсәти кими классикләр һаггында да әсәрләр јазылмышдыр. Һәмин пјесләрдә «Вагиф»ин мүсбәт тә'сирини көрмәк олур.

Сәмәд Вурғунун «Вагиф» мөвзусуну сечмәси онун јарадычылығынын ганунаујғун тәзаһүрү иди. О, өз јарадычылыг ама-

Scanned with CamScanner

лы е'тибары илә Вагиф поезијасы илә сых сурәтдә бағлыдыр. Азәри халгы ичәрисиндә кениш нүфуз газанмыш Вагиф ше'ри өз тәбиилији, никбинлији, чазибәдарлығы, дилинин садәлији илә кениш халг күтләсинин мә'нәви тәләбләринә чаваб верирди. Сәмәд Вурғун дәфәләрлә Вагиф ше'ринә мүрачиәт етмиш, онун һаггында хүсуси ше'рләр јазмыш вә мүлаһизәләр сөјләмишдир. Јалныз Вагифин ше'ри дејил, онун мараглы, ибрәтамиз һәјаты да Вурғунун диггәтини чәлб едирди. О јазырды ки, «Азәрбајчан поезијасынын бөјүк симасы, халгын доғма оғлу Вагифин талеји мәни узун мүддәт дүшүндүрмүшдүр. Бу мөвзуда бир поема јаздым, лакин о мәни тә'мин етмәди вә дүшүндүјүмдән чох зәиф чыхды. Бу заман мән бу мөвзуда драм јазмағы гәрара алдым ки, ојнанылан бу әсәр дә онун нәтичәсидир»[1].

С. Вурғун өз халгынын тарихини дәриндән өјрәнмиш вә белә бир гәнаәтә кәлмишдир ки, онун мәнсуб олдуғу азәри халгы бир чох сифәтләрә: гәһрәман кечмишә, мәрдлијә, шаиранә тәбиәтә, дәрин вәтәнпәрвәрлијә маликдир. «Вагиф» мүәллифи 1936-чы илдә јазырды: «Мәнсуб олдуғум халгын һәјаты илә бағланмамаг, онун кечмишинә вә һал-һазырына аид әсәр јазмамаг бу јени дүнја гурулушу ишиндә өндә кедән халгымызын варлығыны әсәрләриндә әкс етдирмәмәк бөјүк, олдугча бөјүк нөгсандыр»[2].

С. Вурғун севиб пәрәстиш етдији Вагифин бәдии сурәтини јарадаркән шаир, дөвр вә замандан асылы олмајараг, нечә сифәтләрә малик олмалыдыр? — суалына да чаваб вермәји гаршысына мәгсәд гојмушдур. С. Вурғуна көрә, адыны шаир гојан шәхс өз дөврүнүн габагчыл фикир вә мејилләринин чарчысы, һуманистлији вә вәтәнпәрвәрлијин тәчәссүмү, халглар, дөвләтләр арасында достлуғун, өлкә дахилиндә әмин-аманлығын јорулмаз тәблигатчысы олмалыдыр. О, һәмин сифәтләри Вагифин симасында верәркән јанылмырды. Тарихдән дә ајдындыр ки, һәмин хүсусијјәтләр Ибраһим ханын вәзири шаир Вагифдә олмушдур. С. Вурғун һәмин мүсбәт кејфијјәтләри ингилаби-романтик пафосда тәрәннүм едәркән дүзкүн һәрәкәт едирди. Бүтүн јарадычылығы боју «Халг һәјаты сәнәтин доғма бешијидир»—девизи илә чыхыш едән драматург «Вагиф» пјесиндә дә өз вәзифәсинә садиг галмыш, пјесин илк пәрдәсиндән сон пәрдәсинә гәдәр дөвләт хадими вә шаир Вагифи халгдан ајырмамышдыр. Пјесдә Вагифин мәсләкдашы кими тәгдим едилән Видади, Елдар, Күрд Муса да кениш халг күтләләрини, кәндистаны, ели дүшүнән, вәтәнин азадлығыны горумағы өзләринин шәрәф иши сајан халг нүмајәндәләридир.

---

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1938, 18 октјабр.

[2] Бах: Гулу Хәлилов — «Вагиф» пјеси вә тарихи драм жанры», Бакы, 1964 сәһ. 11.

CamScanner ile tarandı

Вагиф пјесдә халгын, елин дәрдинә-сәринә галан, өз арзу вә истәкләрини онунла һәр ан, һәр дәгигә бөлмәјә һазыр олан бөјүк үрәкли, јеткин ағыллы шаир вә дөвләт хадимидир. Ону Гарабағ ханы Ибраһим хандан бир дөвләт хадими кими ајыран башлыча хүсусијјәт дә әмәкчи халгла бағлылығыдыр. Вагифин симасында Азәрбајчан халгынын гүруру, онун «мә'нәви варлығы, ичтиман мөвгеи вә кәләчәји» (М. Ариф) ифадә олунмушдур.

Вагиф халгла, зәһмәт адамлары илә сых рабитәдә јашајыр вә сарајдакы рәзаләтләри үмумиләшдирир, ифша етмәкдән чәкинмир. Хураман шан-шөһрәтә сатылараг әринә хәјанәт едир. Сарај мүһитинин, дәбдәбәли һәјатын доғурдуғу ачы нәтичәни көрән Вагиф јенә дә доғулуб-бөјүдүјү, гол-ганад ачдығы ел-обаны јада салыр:

Дүшүб-дүшмәјәли бу сарајлара,
Һәлә раст кәлмәдим вәфалы јара.
Чәкин боғазымдан мәни мин дара,
Чобанлар јајлағы јадыма дүшдү.

О тәмиз дујғулар, о саф үрәкләр,
Бәнөвшә гохулу сәрин күләкләр
Башына дөндүјүм күлләр, чичәкләр
Тәрланлар ојлағы јадыма дүшдү...[1]

Вагифин халг мәнафејини мүдафиә етмәси мүхтәлиф үсулларла ишләнилмишдир. О Гачарла гаршылашанда да, Ибраһим ханла үзләшәндә дә, Елдарла сөһбәтдә дә, кәндлиләрлә көрүшәндә дә вәтәндаш шаир, вәтәндаш дөвләт хадими тә'сирини бағышлајыр. Башга сөзлә десәк, С. Вурғун тарихи өз арзу вә истәкләринә ујғун бир шәкилдә көрмәк истәјир вә Вагиф дә мәһз онун идеалы кими бир шаир вә дөвләт хадимидир. Сәмәд Вурғунун тәсәввүр етдији вәтәнпәрвәр Вагиф халг сәадәти јолунда бөјүк ислаһатлар кечирмәк арзусундадыр. О, Ибраһим ханын: «Веркиләри азалтсаг бир аз ишләр дүзәләрми?—суалына чаваб верәркән доғма халгын, өлкәсини нечә көрмәк арзусунда олдуғуну ачыгчасына билдирир. Шаир: «Вичдан азадлығы лазымдыр елә»—тәләбини ирәли сүрүр:

---

[1] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, алты чилддә, IV чилд, Бакы, 1963, сәһ. 56.

Scanned with CamScanner

Кор кими галмасын инсан,
Галхсын чәһаләтин гаранлығындан!
Ачылсын һәр јердә мәктәб, мәдрәсә,
Балалар гуш кими версин сәс-сәсә,
Дағларын дөшүндә јоллар чәкилсин,
Јоллар канарында күлләр әкилсин.
Нәғмәләр бәзәсин вәтән мүлкүнү
Мән дә гоча вахты көрүм о күнү[1].

Јахуд, оғлу Әлибәјин тој мәчлисинә тәшриф кәтирмиш халг гәһрәманы Елдарла шаирин көрүшүндә Вагифин сараја вә халг күтләсинә мүнасибәти ајдын көстәрилир. Әлбәттә, пјесдәки Вагиф һәјатда — Ибраһим ханын сарајында јашаја билмәзди вә мүмкүн дә дејилди. Лакин бир совет шаири кими С. Вурғун ону өз идеалына мүнасиб јаратмышдыр:

Оф... достум, гардашым, хош бујурмусан,
Сәндә дағ һавасы дујурам, инан!
Сиздән ајрылмајыр көнлүмүн гушу,
Елләрдә көрүрәм һәр гуртулушу[2].

Биз һәлә ону демирик ки, Елдарын сонсуз мәһәббәтлә гаршыланмасы Вагифлә Ибраһим хан арасында бөјүк зиддијјәт, ичтимаи конфликт јарадыр. Шаир, «гонаг, кәндли» мәфһумларына Ибраһим ханын е'тинасыз јанашмасына ачығчасына үсјан едир.

Доғруданмы Ибраһим хан Вагиф илә е'тинасыз давранмыш, ону сајмамыш вә Вагиф дә өз нөвбәсиндә хана гаршы «үсјан бајрағы» галдырмышдыр? Фактлар көстәрир ки, Вагиф Ибраһим ханын сағ әли, ән јахын досту вә силаһдашы олмуш, отуз илдән артыг она вәзирлик етмишдир. Әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрли јазырды ки, Ибраһим хан һәр бир чидди аддым атаркән Вагифлә мәсләһәтләшәрмиш[3]. Тарихдән дә мә'лумдур ки, Ибраһим хан мәнфи чәһәтләринә бахмајараг, өз сәләфи Шаһ Исмајыл Хәтаи кими, тарихи бир сима олараг даһа мүсбәт чәһәтләри илә фәрғләнмиш, XVIII әср Азәрбајчаны үчүн мүтәрәгги ишләр көрмүш, харичи гәсбкарлара баш әјмәмиш, сәрбәст азад ханлыг олмағы үстүн тутмушду. Сәмәд Вурғун сонралар өз сәһвини дәрк етмиш, бә'зи тарихи һәгигәти тәһриф етмәјинә пешиман олмушду: «Вагиф» әсәриндә јол вердијим бир чох тарихи тәһрифләр, хүсусән Ибраһим хан сурәтинин тәһрифи мәни чох јандырыр. Лакин әсәр елә бир вәһдәт тәшкил едир ки, мән һәлә дә бу тәһрифи әсәрин бәдии тә'сирини азалтмамаг шәртилә дүзәлтмәјә чох чәтинлик чәкирәм[1]».

¹ Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, алты чилддә, IV чилд, Бакы, 1963, сәһ. 36.
² Јенә орада, сәһ. 22.
³ Бах: Ф. Кочарлинский. «Из жизни азербайджанского поэта Вагифа», «Каспий» газети, 1903, № 262.

CamScanner ile tarandı

«Вагиф» пјесиндә С. Вурғун икинчи бир шаирин — Вагифин досту Молла Вәли Видадинин дә јеткин сурәтини јаратмышдыр. Адәтән, дәрсликләрдә, әдәбијјат тарихи китабларында Вагиф никбин, бу дүнјанын зөвг-сәфасындан руһланан, реалист бир шаир кими, Видади исә бәдбин, күскүн, «о бири дүнјанын» варлығына инанан, јашадыгларындан, көрдүкләриндән ибрәт дәрси алмаға чағыран дүшкүн әһвал-руһијјәли бир шаир кими тәгдим олунур. Бу фикир әсасән доғрудур вә онларын јарадычылыгларындан чыхан нәтичәдир. Бәс, С. Вурғун Видадини нечә көрмәк истәмишдир? Видади бир бәдии сурәт кими, С. Вурғун гәләминин, тәхәјјүлүнүн ихтирасы кими хејли дәјишдирилмишдир. Пјесин илк сәһнәләриндә биз Видадини таныдығымыз шаир Видади кими көрүрүк. Лакин һадисәләр дәјишдикчә, зүлмүн һədди ашдыгча, досту Вагифин өлдүрүлмәси фәрманыны ешитдикчә Видади дә дәјишир, нәинки тәк һөкмдара гаршы, һәтта аллаһа гаршы бир үсјанкара чеврилир:

Нә гәдәр јалвардым јенә Гачара,
Деди: Кет, сәни дә чәкдиррәм дара—
Сонра бүтүн кечә хәјала вардым,
Аллаһа үз тутуб јенә јалвардым,
Онда да көрмәдим вичдандан әсәр,
Доғру дејирсәнмиш, алданмыш бәшәр!

С. Вурғунун сәнәткарлығы, усталығы ондадыр ки, ејни мәсләкә гуллуг едән Вагиф вә Видадини өзләринә мәхсус фәрди чизкиләрлә чанландырмыш, дүнјабахышларына көрә фәргләндикләрини, ајрылдыгларыны көстәрмишдир. «Әдәбијјат тарихимиздә өз мә'нәви тәмизлији, нәчиблији илә үрәкләри әлә алан Видади кими бәдии сурәтә аз тәсадүф едирик» — сөјләјән М. Ариф һаглыдыр. Видади дә Вагиф кими мүтәфәккир шаирдир. О, зәһмәткеш әкинчинин мүдафиәчиси, халг мүдриклијинин рәмзи кими даһа чох диггәти чәлб едир. Пјесин әввәлиндә әлләрини дәркаһа галдырыб јазыг, әзаб-әзијјәт чәкән инсанларын һалынын јахшылашмасы үчүн аллаһа јалваран,

¹ С. Вурғун. «Бөјүк сәнәт әсәрләри угрунда», «Әдәбијјат гәзети», 1946, 31 мај, № 15.

Scanned with CamScanner

онун «адиллијинә» бүтүн варлығы илә инанан Видади сонралар дәјишир, «Тфу, сәнин тахтына, еј чәрхи-фәләк!»—дејән чылғын үсјанчыја чеврилир. Видадинин Аға Мәһәммәд шаһ Гачарла үзләшдији сәһнәдә онун көзәл мәзијјәтләри даһа да габарыр. О, елини—вәтәнини севән, бу елин гијмәтли оғлу Вагифин е'дамына гаршы башы илә мүгавимәт көстәрән сәдагәтли дост кими көзүмүздә даһа да јүксәлир. Видади Гачар илә халгын нүмајәндәси, халгын сәси кими давраныр. Бәс бөјүк елин сәсини боған гәсбкар Гачара шаирин мүнасибәти нечәдир? С. Вурғун бурада да халг мөвгеиндән чыхыш етмиш, тарихә мүасир көзлә бахмағы бир ан белә унутмамышдыр.

Шаирин өз вәтәнинә, торпағына бағлылығы пјесин дилиндә дә екс етдирилмишдир. Азәри дилинин ән көзәл хүсусијјәтләриндән (дилин мусигиси, аһәнки, көзәл бәдии тәшбиһ, аталар сөзү, афоризмләр вә с.) јүксәк мәһарәтлә истифадә едән сәнәткар тә'сирли, парлаг вә әсил мә'нада ше'р дили нүмунәси јаратмышдыр.

Нәтичәдә демәлијик ки, «Вагиф» пјеси бөјүк тә'сиредичи гүввәјә малик олмагла өз бәдии гүдрәт вә гүввәти илә Азәрбајчан драматуркијасы тарихиндә әбәдидир, бу күнкү нәслин вә кәләчәк нәсилләрин естетик зөвг мәнбәидир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијиндә (I һиссә) көстәрилир ки, фамилија дүзәлдән **— ов** шәкилчиси, самитлә битән сөзләрә—**јев** шәкилчиси исә саитлә битән сөзләрә артырылыр; мәсәлән, **Сәмәд-ов**, **Әли-јев** вә с. Бәс **Кәрај**, **Садај**, **Гачај** кими сөзләрдән фамилија дүзәлтдикдә вәзијјәт нечә олмалыдыр? **Кәрајов**, **Садајов**, **Гачајов**, јохса **Кәрајев**, **Садајев** јазылмалыдыр? **Туркенев** фамилијасында да, нәдәнсә, мә'лум гајда мөһкәмләнә билмир. Хаһиш едирәм, бу мәсәләләри ајдынлашдырасыныз.

С Аллаһвердијев — Шамахы рајону.

Чаваб. Инкар етмәк олмаз ки, доғрудан да, **Кәрајев**, **Садајев**, **Гачајев** кими фамилијаларын јазылышы «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда көстәрилмиш мә'лум гајдаја ујғун кәлмир. Јә'ни бунлар самитлә битән сөзләрдән әмәлә кәлмәләринә бахмајараг, галын саитли — **ов** шәкилчисини гәбул едирләр. Ахы, грамматика дәрслијиндә вә «Орфографија гајдалары»нда фамилија дүзәлдән шәкилчиләрин јалныз ики варианты (ов, —јев) көстәрилмишдир. Бәс үчүнчү бир вариантын да олдуғуну (ев) е'тираф етмәк лазым кәлирми? Көрүнүр, сону **ј** илә битән адлардан сонра фамилија дүзәлдән **-ов** шәкилчисиндән дејил, **-ев** шәкилчисиндән истифадә едилмәси бу суала мүсбәт чаваб вермәји тәләб едир.

Доғрудан да, **Кәрај**, **Садај** вә с. кими сону ј самити илә битән адлара үмуми гајда үзрә **-ов** шәкилчисини артырмагд һәмин сөзләр — фамилијелар, бир нөв, кобуд шәкилдә сәсләнир. Бунун башлыча сәбәбини онунла изаһ етмәк олар ки, ј самити тәләффүз чәһәтдән ән инчә самитләрдән биридир. Одур ки, сону **ј** илә битән адларын инчә саитли **-ев** шәкилчисини гәбул етмәси, көрүнүр, мүәјјән ганунаујғунлугла әлагәдардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда көстәрилән типли фамилијалар — **Кәрајев**, **Хасајев**, **Сурхајев**, **Садајев** вә с. һәләлик дилимиздә мигдарча чох аздыр. Буна көрә дәрсликдә белә фамилијаларын јазылышы илә әлагәдар гајданы изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Јери кәлдикдә мүәллим буну бир мүстәсналыг кими шакирдләрин нәзәринә чатдырмагла кифајәтләнә биләр.

Белә бир фактын да үстүндән кечмәк олмаз ки, гејд етдијимиз гајда, јә'ни сону **ј** самити илә битән адлара фамилија дүзәлдән — **ев** шәкилчисинин артырылмасы илә әлагәдар гајда, тәхминән, ејни характерли бир сыра башга сөзләрә аид едилә билмир; мәсәлән, **Хәлилбәјов**, **Сәфәрәлибәјов** вә с.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

кими фамилијалар һәмин гајдаја табе олмур. Бунлары **Хәлилбәјев, Сәфәрәлибәјев** шәклиндә ишләтмәк мәгбул сајылмыр. Мәсәләјә диггәтлә јанашдыгда бурада ајры бир чәһәт нәзәрә чарпыр; һәмин фамилијалар мүрәккәб адлардан дүзәлдилмишдир вә онларын сон компаненти **бәј** сөзүндән ибарәтдир. Демәк, бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, тәркибиндәки сон сөзү тәкһечалы **бәј** сөзүндән ибарәт олан фамилијалар јухарыда көстәрдијимиз гајдаја табе олмур.

Туркенев фамилијасында үмуми гајданын позулмасыны исә онунла изаһ етмәк лазымдыр ки, һәмин сөз дилимизә башга дилдән — рус дилиндән кечмишдир; буна көрә дә биз ону әслинәмүвафиг шәкилдә, һәтта тәркиб һиссәләринә (көк вә шәкилчијә) ајырмадан бүтөв бир сөз кими гәбул етмишик. Дилимиздә ишләтдијимиз **Арсенјев, Зверев, Медведев** вә с. кими фамилијалар һаггында да, тәхминән, ејни фикри сөјләмәк олар.

Суал 1. Ев иншаларыны һансы дәфтәрләрдә апармаг лазымдыр? Һәмин иншалар шакирдләрдәми галмалыдыр, јохса мәктәбдә сахланылмалыдыр?

Суал 2. Ортасында бир-биринин ардынча үч самит ишләнән **һөкмдар, рәһмдил, сәһвсиз** вә с. кими сөзләри һечаларына нечә ајырмалы вә бунлары сәтирдән сәтрә нечә кечирмәли?

Суал 3. Вәтән сөзүнүн бә'зән бөјүк, бә'зән исә кичик һәрфлә јазылмасы нә дәрәчәдә дүзкүндүр? Ахы нә үчүн, мәсәлән, «Кертсен вәтәниндән узагларда јашаса да, о бүтүн варлыгы илә бу торпаға бағлы иди» чүмләсиндә **вәтән** сөзү кичик һәрфлә, «Инди Вәтәнимизин шанындан, шөһрәтиндән дүнјанын һәр тәрәфиндә сөһбәт кедир» чүмләсиндә исә ејни сөз бөјүк һәрфлә јазылмалыдыр? Хаһиш едирәм, бу мәсәләни ајдынлашдырасыныз.

Суал 4. «Орфографија гајдалары»нда **мәсәлән** сөзүндән сонра ики нөгтә, мәтбуатда исә чох вахт веркүл гојулур. Бунлардан һансы дүзкүндүр?

Ә. Бахшыјев — О р д у б а д

Чаваб 1. Ев иншасы, шүбһәсиз ки, өјрәдичи характерли иншадыр. Она көрә һәмин иншаны јохлама дәфтәрләриндә апармаг нәинки олмаз, бу, һеч мүмкүн дә дејил. Чүнки јохлама дәфтәрләри рәсми сәнәд кими һәмишә мәктәбдә сахланылыр, шакирдләрә евә апармаға верилмир.

Демәк ,ев иншалары шакирдләрин мәһз күндәлик иш дәфтәриндә јазылмалы, мүәллим онлары јығыб јохладыгдан сонра јенә саһибләринә гајтармалыдыр.

Чаваб 2. һөкмдар, рәһмдил, сәһвсиз, нефтчи, достлуг вә с. кими сөзләри—ортасында бир-биринин ардынча үч самит кәлән сөзләри һечаларына ајырмаг үчүн үмуми гајданы әсас тутмаг лазымдыр. Јә'ни һәмин сөзләрин дә һечалары тәләффүз заманы асанлыгла бөлүнә билән һиссәләринә көрә мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бу бахымдан јухарыдакы сөзләри һечаларына белә ајырмаг тәләб олунур: **һөкм-дар, рәһм-дил, сәһв-сиз, нефт-чи, дост-луг** вә с.

Илк бахышда суал да, она верилән чаваб да чох садә көрүнә биләр. Лакин, зәнн едирик ки, суалын верилмәсиндән мәгсәд тәкчә бунунла мәһдудлашмыр. Әсил чәтинлик ондан ирәли кәлир ки, көстәрилән гисимли сөзләрин јазылышы тәләффүзүндән фәргләнир. Белә ки, **нефтчи, достлуг** сөзләри **нефтчи, достлуг** шәклиндә тәләффүз олунур (орфоепија гајдаларына әсасән сону ики кар самитлә битән сөзләрә самитлә башланан шәкилчи гошулдугда һәмин гоша самитләрдән бири тәләффүздән дүшүр; мәсәлән, к о м м у н и с т — **коммунисләр**, д о с т л а р — **дослар**, к ү ш ә т с и з — **күзәшсиз**, н е ф т ч и — **нефчи** вә с.). Сәһвсиз сөзүндә **һ** сәси дүшүр, **в** сәси исә

CamScanner ile tarandı

карлашараг **ф** кими ишләнир: **сәфсиз. һөкмдар, рәһмдил** сөзләриндә јанашы кәлән самитләрин характери башга олдуғу үчүн (онлардан биринчиси вә ја икинчиси сонор самитдир) бунларын тәләффүзү әввәлкиләрдән бир гәдәр фәргләнир; һәмин сөзләрдә сәс дүшүмү дејил, сәс артымы һадисәси баш верир. Бунлар, тәхминән, белә тәләффүз олунур: **һөкмүдүр, рәһимдил.**

Көстәрилән сөзләрин тәләффүзү илә јазылышынын фәргләнмәси, әлбәттә, һеч дә тәсадүфи бир һадисә олмајыб, мүәјјән ганунаујғунлугла әлагәдардыр. Белә ки, бир сөздә үч самитин бир-биринин ардынча кәлмәси Азәрбајчан дилинин фонетик системи үчүн характерик һал дејил. Одур ки, јухарыда көстәрилән типли сөзләрин јазылышы тәләффүз үчүн ме'јар сајыла билмәз. Һәмин сөзләрин һечалара бөлүнмәси вә сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндәки чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн, фикримизчә, мәһз һәмин сөзләрин дүзкүн јазылышы илә дүзкүн тәләффүзү арасындакы фәрги шакирдләрә дәрк етдирмәк башлыча шәрт һесаб олунмалыдыр.

Чаваб 3. Мә'лум мәсәләдир ки, **вәтән** сөзү үмуми исимдир, буна көрә дә орфографија гајдаларына әсасән кичик һәрфлә јазылмалыдыр. Лакин тәкчә **вәтән** сөзүнү дејил, **сүлһ, азадлыг, инсан, әмәк, гардашлыг** вә с. кими бир сыра үмуми исимләри дә үслуби тәләбдән асылы олараг, бә'зән бөјүк һәрфлә јазмаг лазым кәлир. Бундан мәгсәд фикрин ифадәсиндә һәмин сөзләрин емосионал ролуну хүсуси олараг нәзәрә чарпдырмагдан ибарәтдир. Демәк, белә һалда бә'зи үмуми исимләр, шәрти мә'нада, хүсуси исимләр кими ишләдилир.

«Кертсен вәтәниндән узагларда јашаса да, о бүтүн варлыгы илә бу торпаға бағлы иди« чүмләсиндә **вәтән** сөзү анчаг үмуми исим кими ишләдилмишдир. Ону үслуби бахымдан хүсуси олараг нәзәрә чарпдырмаға еһтијач јохдур. Чүнки һәмин чүмләдә **вәтән** сөзү Кертсенин анадан олдуғу д о ғ м а т о р п а г мә'насында ишләнмишдир. Русија о дөврдә Кертсенин көрмәк истәдији, арзусу илә чарпындығы идеал Русија дејилди. «Инди Вәтәнимизин шанындан, шөһрәтиндән дүнјанын һәр јериндә сөһбәт кедир» чүмләсиндә исә **вәтән** сөзүнүн ишләнмәси үслуби чәһәтдән хүсуси мә'на кәсб едир. Биз Вәтән дедикдә Советләр Иттифагыны нәзәрдә тутуруг вә буна көрә дә, образлы демиш олсаг, һәмин сөзүн мә'насындакы вүс'әти, мүгәддәслији јазыда ифадә етмәк үчүн ону бөјүк һәрфлә башлајырыг. Дејиләнләрдән ән гыса нәтичәни белә чыхармаг олар: әкәр **вәтән** сөзү сосиалист вәтәнимизи ифадә етмәк мә'насында ишләдилирсә, ону бөјүк һәрфлә, башга һалларда исә (мәсәлән, Кертесинин вәтәни, Назим Һикмәтин вәтәни, Толјаттинин вәтәни вә с.) кичик һәрфлә јазылмалыдыр. Һәмин сөз д о ғ м а ј у р д мә'насында ишләдиләркән дә үмуми исимләр кими кичик һәрфлә јазылыр; мәсәләј, **Шуша Бүлбүлүн доғму јурду — вәтәнидир.**

Чаваб 4. Тамамилә доғрудур ки, мәтбуатда **мәсәлән** сөзүндән сонра бә'зән веркүл, бә'зән дә ики нөгтә ишарәси гојулур. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, һәмин ишарәләрин һансындан нә заман истифадә едилмәси индијәдәк конкретләшдирилмәмиш, сабитләшдирилмәмишдир. Бу барәдә Р. Рүстәмов вә З. Будагованын јаздыглары «Азәрбајчан дилинин дурғу ишарәләри гајдалары» адлы китабда да һеч бир сөз дејилмәмишдир. Лакин фактлары үмумиләшдирмәклә бу барәдә мүәјјән фикир сөјләмәк мүмкүндүр.

Мәсәлән сөзү вә онунла әлагәдар көстәрилән мисал чүмләнин ортасында кәлдикдә, демәк, фикир һәлә давам етдирилдикдә һәмин сөздән сонра, адәтән, веркүл гојулур. Ашағыдакы мисаллары нәзәрдән кечирәк:

Азәрбајчанын бә'зи јерләриндә, мәсәлән, Шушада, Кәлбәчәрдә јај ајлары даһа сәрин кечир.

Scanned with CamScanner

Чәфәр Чаббарлынын бир сыра әсәрләри, мәсәлән, «Сәвил», «Алмаз», «Јашар», «Солғун чичәкләр» мүхтәлиф халгларын дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

Мәсәлән сөзүндән сонра верилән мисаллар чүмләдәки фикри а ј д ы н л а ш д ы р м а ғ а, к о н к р е т л ә ш д и р м ә ј ә хидмәт едирсә, һәмин сөздән сонра јенә веркүл гојулур. Нүмунә: Азәрбајчанда сәнаје шәһәрләри чохдур; мәсәлән, Кировабад, Сумгајыт, Шәки, Ләнкәран вә с.

Верилән һөкм, гајда **мәсәлән** сөзүндән сонра кәлән мисаллара әсасланырса, башга шәкилдә десәк, һәмин мисалларла тәсбит едилирсә, белә һалда һәмин сөздән сонра ики нөгтә гојулур. Мисаллара мүрачиәт едәк:

Хүсуси исимләр бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлән: Бакы, Кировабад, Шаһин, Рза вә с. Мүрәккәб сајлар ајры јазылыр; мәсәлән: ијирми үч, отуз дөрд вә с.

Мәсәлән сөзүндән сонра мүвафиг мисаллары абзасдан вермәк лазым олдугда һәмин сөздән сонра јенә ики нөгтә гојулур. Ашағыдакы нүмунәјә диггәт јетирәк:

Низаминин әсәрләриндә тәрбијәви әһәмијјәти олан оферизмләрә, һикмәтамиз сөзләрә чох тез-тез тәсадүф олунур. Мәсәлән:

Сәадәт камалла јетишир баша,
Халга һөрмәт елә, әдәблә јаша.

Учалтмаг истәсән бир камала чат,
Камала еһтирам көстәрәр һәјат.

Суал 1. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) дәрслијиндә көстәрилир ки, көмәкчи нитг һиссәләри вә нидалар һеч бир суала чаваб вермир вә чүмлә үзвү олмур (сәһ. 33). Дәрслијин икинчи һиссәсиндә исә (сәһ. 35—36) мүбтәданын нитг һиссәләри илә ифадәсиндән данышыларкән нидандын мүбтәда вәзифәсиндә чыхыш етмәсинә аид мисал вә изаһат верилир. Бу зәрурријјәти нечә баша дүшмәк лазымдыр?

Суал 2. Мәтбуатда бә'зән чүмләнин әввәлиндә **вә** ишләдилмәсинә тәсадүф олунур. Елә дә олур ки, чүмләләрдә **вә** бағлајычысындан сонра веркүл гојулур. Бунлар дүзкүндүрмү?

Ј. Әзизов — И с м а ј ы л л ы р а ј о н у.

Чаваб 1. Көмәкчи нитг һиссәләри вә нидаларын һеч бир суала чаваб олмамасы вә чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш етмәмәси һаггында верилмиш һөкм үмумиләшдиричи характер дашыјыр. Бу бахымдан ону сәһв һесаб етмәк олмаз. Ахы тә'риф вә гајдалар әшја вә ја һадисәнин бүтүн әламәтләрини дејил, бунлардан ән әсас оланларыны әһатә едир. Одур ки, көмәкчи нитг һиссәләринин вә ниданын, әкәр тә'бири чаизсә, 3—4 чүмләдә мүбтәда кими ишләнә билмәси һеч дә характерик һал дејилдир.

Инди исә мәсәләнин маһијјәтини ајдынлашдырмаға чалышаг. Нәинки бағлајычы, гошма, әдат вә ја нида, һәтта ади бир сәс — данышыг сәси дә субстантивләшәрәк (исимләшәрәк) чүмләдә мүбтәда, тамамлыг вә хәбәр ола биләр. Мисалалра нәзәр јетирәк: **Узагдан «ура» ешидилди, Аһ-офдан бирдәфәлик әл чәк, А галын саитдир, Сонор самитләрдән бири дә р-дыр** вә с. Көрүндүјү кими бу чүмләләрдән биринчисиндә **ура** нидасы мүбтәда, икинчисиндә **аһ-оф-дан** нидасы тамамлыг, үчүнчүсүндә **А** саити мүбтәда, дөрдүнчүсүндә исә р-дыр хәбәрдир. Иш бурасындадыр ки, бу кими чүмләләр анчаг

CamScanner ile tarandı

дар бир саһәдә — дилчилик саһәсиндә гаршыја чыха билир вә һәм дә чох надир һалларда ишләнир. Одур ки, көмәкчи нитг һиссәләри вә ниданын чүмләдә мүәјјән бир суала чаваб олмамасы вә чүмлә үзвү кими ишләнмәмәси һаггында верилән һөкм тамамилә дүзкүндүр; бу хүсусијјәти билмәк онлары әсас нитг һиссәләриндән фәргләндирмәкдә башлыча шәртдир.

Әлбәттә, бүтүн бунлары нәзәрә алмагла, е'тираф етмәк лазымдыр ки, дәрслијин икинчи һиссәсиндә ниданын мүбтәда јериндә ишләнә билмәсинә аид верилмиш нүмунә вә изаһат һеч дә јеринә дүшмәмишдир; буна еһтијач да јохдур. Ахы, нечә дејәрләр, бир күллә јаз ачылмаз. Бир-ики мисалла үмумиләшдирилмиш һөкм вермәјинә дәјмәз.

Чаваб 2. Фикримизчә, **вә** бағлајычысы илә башланан чүмләләрә анчаг бә'зи јазычыларын әсәрләриндә тәсадүф едилир демәк даһа доғру олар. Чүнки әдәби үслубда јазылмыш әсәр, мәгалә вә башга мүхтәлиф јазыларда бу типли чүмләләрин ишләндијини сөјләмәк үчүн әсас јохдур. Ахы әдәби дилимиздә, бир гајда олараг, чүмләни **вә** илә башламаг мәгбул сајылмыр. Бәс нә үчүн бә'зи јазычыларымыз бу үмуми нормадан кәнара чыхырлар. Буну һәмин јазычыларын анчаг фәрди үслубу илә әлагәдар һадисә һесаб етмәк лазымдыр. Одур ки, бу фәрди үслубу үмумиләшдирәрәк «филан јазычы әдәби дилимизин гајдаларыны билмир», јахуд «бир һалда ки, филан көркәмли јазычы чүмләни **вә** илә бағламағы дүзкүн һесаб едир, демәк, биз дә өз јазыларымызда буна јол верә биләрик» кими нәтичәләрә кәлмәк гәтијјән доғру дејилдир.

Суал 1. Һансы орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләри шакирдин јазысыны гијмәтләндирәркән нәзәрә алынмамалыдыр?

Суал 2. Орфографик гајдаларла әлагәдар һәмчинс сәһвләри мүәјјәнләшдирмәјин башлыча шәртләри һансылардыр?

И. Әһмәдова — Б а к ы.

Чаваб 1. Шакирдләрин јазыларында кобуд вә кобуд олмајан сәһвләрлә јанашы, елә сәһвләрә дә тәсадүф олунур ки, бунлар јазы ишинин гијмәтләндирилмәсинә, әслиндә, һеч бир тә'сир көстәрмәмәлидир. Белә сәһвләрә, јә'ни, тә'бири чаизсә, с ә һ в һ е с а б е д и л м ә ј ә н сәһвләрә, башлыча олараг, ашағыдакылары аид етмәк олар:

1) нә һазыркы, нә дә әввәлки синифләрдә һәлә кечилмәмиш гајдаларла әлагәдар сәһвләр; мәсәлән, әкәр V синифдә шакирд **дәк** гошмасыны ајры јазарса, јахуд **ара** сөздән сонра веркүл гојмазса, буну сәһв һесаб етмәк олмаз;

2) һәрфбурахма, һәрфартырма, јахуд һәрфләрин јерини дәјишик салмагла әлагәдар олараг механики характер дашыјан сәһвләр (бир вә ја мүстәсна олараг, ики сәһв); мәсәлән, **театра — т е а т а, сәјаһәтдән — с ә ј а һ ә т т д ә н** вә с.

а) јазылышы вә мә'насы шакирдләрә әввәлчәдән өјрәдилмәмиш тәк-тәк чәтин сөзләрдә бурахылан сәһвләр;

б) имла јазыда мә'наја хәләл кәтирмәјән бир сөзүн әвәзинә она синоним олан башга сөзүн ишләдилмәсиндән ибарәт сәһвләр; мәсәлән, **О, дарвазанын далында кизләнди. — О, гапынын далында кизләнди** вә с.

в) имла јазыда мәтнин вә чүмләнин мә'насына хәләл кәтирмәдән бу вә ја дикәр сөзүн грамматик формасыны дәјишмәклә әлагәдар сәһвләр; мәсәлән, **Бајрам күнүнә аз галырды. —** Бајрам күнүнә аз **галмышды.**

г) чүмләнин мә'насына хәләл кәтирмәдән јерсиз олараг веркүл ишарәсинин ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр;

Scanned with CamScanner

г) фе'ли бағлама бирләшмәләриндән сонра веркүлүн ишләнмәси гајдалары илә әлагәдар бурахылан сәһвләр (бу гајдалар орта мәктәбдә кечилмир) вә с.

Унутмаг олмаз ки, јазы ишинин гијмәтләндирилмәсинә тә'сир көстәрмәјән бу кими сәһвләри дә мүәллим шакирдләрин дәфтәрләриндә мүтләг дүзәлтмәли — ишарә етмәлидир.

Чаваб 2. Шакирдләр дәфтәрләри үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр һәмчинс сәһвләри мүәјјәнләшдирәркән бунларын анчаг формал чәһәтләрини әсас тутурлар. Мәсәлән, әкәр шакирд **да, дә** бағлајычыларыны ејни сөздән сонра ики-үч јердә битишик јазмышса, буну бир сәһв (һәмчинс сәһв), мүхтәлиф сәһвләрдән сонра дүзкүн јазмамышса, бунларын һәрәсини бир сәһв кими һесаба алырлар. Һалбуки һансы шәраитдә олурса-олсун, ејни бир јазыда **да, дә** бағлајычылары илә әлагәдар олараг шакирдин бурахдығы бүтүн сәһвләр бир сәһв һесаб едилмәлидир. Чүнки бу, онун конкрет бир гајданы билмәдијинә дәлаләт едир.

Мәһз бу мүлаһизәјә көрә мүхтәлиф сөзләрдә ашағыдакы орфограмларла әлагәдар бурахылан сәһвләри дә бир сәһв кими һесаба алмаг лазымдыр:

чохһечалы сөзләрин сонундакы **г**-нин **ғ**-јә, **к**-нин **ј**-јә кечмәси гајдасында (һәр ики ејни характерли гајда олдуғу үчүн, әкәр шакирд бир сөздә **г**-нин **ғ**-јә, башға башға бир сөзлә исә **к**-нин **ј**-јә кечмәсиндә сәһвә јол верәрсә, бунлар бир сәһв һесаб олунмалыдыр);

сөзүн сәтирдә нсәтрә кечирилмәси гајдасында;

шәкилчиләрин аһәнк ганунуна көрә јазылышында;

сыра сајларынын рәгәмләрдә јазылышы гајдасында;

синиф, өмүр, фәсил, оғул вә с. кими икиһечалы сөзләрдән сон саитин дүшмәси һадисәсинә аид гајдада;

иди, имиш, исә һиссәчикләринин сөзләрә битишик вә ајры јазылмасы гајдаларында;

ејни орфограмын мүхтәлиф сөзләрдә јазылышында (мәсәлән, **зәнбил, тәнбәл, сүнбүл** кими сөзләрдә б самитиндән әввәл н самитинин јазылмасында) вә с.

Демәк, шакирд тамамилә башга-башга сөзләрдә вә ја мүхтәлиф вәзијјәтләрдә ејни характерли орфограмларла әлагәдар ики вә даһа артыг сәһвә јол вермиш оларса, бунлары һәмчинс сәһв (бир сәһв) һесаб етмәк лазымдыр.

Лакин белә һалда мүәјјән бир група дахил едилән мүхтәлиф орфограмларла (мәсәлән, гошмаларын јазылышы) ејни характерли орфограмлары бир-бири илә гарышдырмаг олмаз, чүнки бунлар бә'зән бир-биринә ујғун кәлмәјә дә биләр. Бу мә'нада, мәсәлән, **дәк** гошмасы илә **илә** гошмасынын јазылышыны ејни характерли орфограм һесаб етмәк доғру дејил.

Суал 1. Фе'ли сифәтләр чүмләдә зәрфлик ола биләрми?

Суал 2. Ф'ели бағламалар чүмләдә һәмчинс хәбәр ола биләрми? Әкәр ола биләрсә, бир-ики мисал көстәрмәјинизи хаһиш едирәм.

Ч. Үмидов — Ағдаш рајону.

Чаваб 1. Фе'ли сифәтләрин чүмләдә башлыча синтактик вәзифәси ондан ибарәтдир ки, бунлар фе'ли сифәт тәркибләрини әмәлә кәтириб, әсасән, тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир. Лакин бунунла јанашы, фе'ли сифәтләр аз вә ја чох дәрәчәдә дикәр үзвләр, о чүмләдән зәрфлик вәзифәсиндә ишләнә билир. Мәсәлән, **Ичәри кирәркән мән ону ағлајан көрдүм, Мән ону һәмишә күлән көрдүм** чүмләләриндә **ағлајан, күлән** фе'ли сифәтләри әшја илә јох, һәрәкәт билдирән **көрдүм** сөзү илә бағлы олдуғу үчүн, шүбһәсиз, чүмләнин зәрфлији кими тәһлил олунмалыдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, фе'ли сифәтин чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә ишләнмәсинә, үмумијјәтлә, надир һалларда тәсадүф едилир.

Чаваб 2. Фе'ли бағламалардан, әсасән, **-ыб** (-иб, -уб, -үб), **—араг** (—әрәк) шәкилчиләри илә дүзәләнләр чүмләдә һәмчинс хәбәр ола билир. Бу заман һәмин фе'ли бағламалар әкәр һәрәкәтин (фе'ли хәбәрин) тәрзини, сәбәб-мәгсәдини билдирмирсә, әсас фе'лдән—чүмләнин хәбәриндән грамматик мә'насына көрә јох, анчаг шәкилчисинә көрә фәргләнир. Фикримизи конкрет бир мисал үзәриндә изаһ едәк. **Шәфәг палтарыны сојунуб, исти јатағына узанды** (Х. Һ а с и л о в а д а н) чүмләсиндә **сојунуб** вә **узанды** сөзләри һәмчинс хәбәрләрдир. Һәмин чүмләни **Шәфәг палтарыны сојунараг исти јатағына узанды** шәклиндә ишләтсәк дә, јенә **сорушараг** сөзү **узанды** хәбәри илә һәмчинс үзв олараг галыр. Чүнки һәр ики һалда **сојунмаг** фе'линин фе'ли бағлама шәклиндә ишләнмәси јалныз үслуби тәләбдән ирәли кәлир; белә ки, һәмин чүмләдә **сојунуб**, јахуд **сојунараг** сөзләринин **сојунду** шәклиндә ишләтдикдә мә'наја heч бир хәләл кәлмир. Демәк, көстәрдијимиз чүмләдә **-ыб**, јахуд **-араг** шәкилчиси, бир нөв, әсас фе'лдәки заман шәкилчисини (бә'зи чүмләләрдә исә шәхс шәкилчисинң дә) әвәз едир вә беләликлә, чүмләнин үслуби чәһәтдән даһа јахшы сәсләнмәсинә сәбәб олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һадисә, әслиндә, heч дә тәсадүфи бир характер дашымыр. Мә'лум олдуғу үзрә, һәмчинс үзвләрдә мәнсубијјәт, һал вә чәм шәкилчиләринин ихтисары (ахырынчыдан әввәлинчи сөзләрдә) дилимиздә чох тез-тез тәсадүф едилән грамматик—үслуби гајдалардан биридир. Фе'лә идарә олунан һәмчинс хәбәрләрдә исә заман шәкилчиләринин ихтисарына јол верилмир; бунун әвәзиндә -ыб (-иб, -уб, үб), —араг (-әрәк) шәкилчиси фе'ли бағламалардан истифадә едилир. Демәк, фе'ли бағламалардан бә'зән һәмчинс хәбәр кими истифадә едилмәси чүмләдә садаланан фе'лләрдәки заман шәкилчиләринин тәкрарыны арадан галдырмаг мәгсәдини күдүр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

Јени инсаны тәрбијә едиб јетишдирмәк коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин зәрури вә ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил едир. Белә бир тәрбијәнин мүһүм васитәләриндән бири дә үмумијјәтлә естетик тәрбијәдир. Бу тәрбијәнин хүсуси вәзифәләри вардыр. Професcор М. Ч. Чәфәров бу вәзифәләрдән бәһс едәрәк јазыр:

— Тәбиәт көзәлликләрини дујмаг, бу көзәлликләрдән дәрин зөвг ала билмәк вә тәбиәти даһа да көзәлләшдирмәк габилијјәтинин тәрбијәси, варлығын кизли галан сирләрини өјрәнмәјә, тәбиәти фәтһ етмәјә чошгун һәвәсин тәрбијәси; инсан мә'нәви аләминдә формалашан көзәлликләри, јени инсанын әхлаги, зеһни вә физики көзәллијини дујмаг, гијмәтләндирмәк габилијјәтинин тәрбијәси, һәјатын, өмрүн көзәллијини, ичтимаи үнсијјәтдәки көзәллији дујмаг вә гијмәтләндирмәк габилијјәтинин, чошгун һәјат ешгинин, јашамаг вә јашатмаг ешгинин вә никбин руһун тәрбијәси, ичтимаи-фајдалы әмәјә, фајдалы шәхси тәшәббүсә, јарадычылыға, гуручулуға мәһәббәт һиссинин тәрбијәси; һәр кәсдә өз мә'нәви аләмини, әхлагыны, рәфтарыны даһа да көзәлләшдирмәк иттидары вә ифадәсинин тәрбијәси; инчәсәнәтдә олан көзәллији дујмаг вә гијмәтләндирмәк габилијјәтинин, јүксәк естетик зөвгүн көзәлликлә ејбәчәрлији кәскин шәкилдә фәргләндирмәк габилијјәтинин тәрбијәси, нәһајәт, сәнәтин бу вә ја башга бир саһәсиндә өзүнү хүсусилә көстәрән исте'дадларын тәрбијәси — бүтүн бунлар мәктәбдә естетик тәрбијәнин гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдир («Естетик тәрбијә, аилә вә мәктәб», «Маариф», 1967, сәһ. 6—7).

Одур ки, мүәллимләримиз бу мәсәлә илә чидди мәшғул олур, мәктәблиләрин естетик тәрбијәсинә хүсуси фикир верирләр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин республика ушаг бәдии тәрбијә методкабинети тәрәфиндән бурахылмыш ики китабча бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. Ашағыда һәмин китабчаларын гыса хүласәсини веририк:

«ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН»

Ибтидаи синиф мүәллимләринә методик көмәк мәгсәдини изләјән һәмин китабчада мүәллиф јазыр ки, естетик тәрбијәнин әсасы ан-

лэдә гојулур. Ушаг тәмизлијә риајәт етмәји, сәлигә вә зөвглә кејинмәји, мәдәни давранмағын гајдаларыны илк дәфә аиләдә дәрк едир. Мусигини, маһныны әввәлчә евдә динләјир. Бир сөзлә, онда естетик зөвг вә көзәллијә доғру мејлин илк рүшејмләри аиләдә јараныр. Ушагларын коммунизм тәрбијәсини мәктәб аилә илә сых әлагәјә кирмәдән, мүвәффәгијјәтлә һәлл едә билмәз.

Ушағын естетик дүнјабахышынын формалашмасы просеси исә мәктәбдә мүәллимин рәһбәрлији алтында јеринә јетирилир. Тәчрүбәли габагчыл мүәллимләримиз бу ишә шакирдин мәктәбә гәдәм гојдуғу илк күндән башлајырлар. Онларын бу иши нечә апардыглары илә марагланaнлар һәмин китабчаны охумагла өјрәнә биләрләр.

Китабчанын мүндәричаты беләдир: «Бир нечә сөз», «Естетик тәрбијә һаггында», «Ибтидаи синифләрдә ана дилинин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин естетик тәрбијәси һаггында», «Нәғмә дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәси һаггында», «Рәсм дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәси», вә «Әмәк дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәси».

Методик вәсаитин мүәллифи А. Гулијева јолдашдыр.

«БӘДИИ ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ДӘРНӘКЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘСИ»

Охучулара тәгдим олунан һәмин методик вәсаит V—VIII синиф шакирдләринин бәдии јарадычылыг дәрнәкләриндә естетик тәрбијәсинә һәср олунмушдур.

Әдәбијјат дәрнәјинин фәалијјәтиндән бәһс едән мүәллиф јазыр ки, бәдии әдәбијјат шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә мүһүм јер тутур. Бәдии әсәрләр шакирдләрин һиссләринә вә давранышларына тә'сир едир, онларын «емосионал савадсызлығы»нын арадан галдырылмасына көмәк едир. Бу чәһәтдән Зәрдаб рајонундакы Сејидләр кәнд сәккизиллик мәктәбиндә шакирдләрин мәһз бу руһда тәрбијә олунмасына фикир верилир. Мәктәбин әдәбијјат дәрнәјиндә 85 нәфәр шакирд вардыр. Шакирдләрин астетик тәрбијәси мәгсәди илә дәрнәкдә бир сыра тәдбирләрдән кениш истифадә олунур. Мәсәлән, естетик тәрбијәнин ајры-ајры мәсәләләринә даир сөһбәтләр, мә'рузә вә мүһазирәләр, диспутлар бәдии әсәрләрин мүзакирәси, бәдии гираәт кими тәдбирләр кечирилир. Бу тәдбирләрин јахшы кечирилмәси үчүн габагчадан мүвафг һазырлыг иши көрүлүр. Бәдии әсәрләр габагчадан сечилир, мә'рузәчиләр мүәјјәнләшдирилир, әсәрин охунулмасы бүтүн шакирдләрә тапшырылыр, әсәрә аид онларын гаршысында мүвафиг суаллар гојулур, бир нечә шакирд чыхышлара һазырлашдырылыр. Бу заман V—VIII синифләрин тәдрис програмларына дахил олан әсәрләрин мүзакирәсинә кениш јер верилир...

Сонра мүәллиф көстәрир ки, мәктәбдә шакирдләрдә китаба мәһәббәт тәрбијә етмәк мәгсәди илә хүсуси сөһбәт-мүһазирәләр тәшкил олунур.

Шакирдләрин ајдын, көзәл вә рәван данышыг бачарығына јијәләнә билмәләри, онларын нитгләринин кетдикчә даһа да көзәлләшмәси, рәван, сәлис, сәһвсиз китаб охуја билмәләри үчүн дә мүхтәлиф тәдбирләр кечирилир...

Шифаһи халг әдәбијјатынын бөјүк тәрбијәви ролу олдуғуну нәзәрә алараг мәшғәләләрдә бу әдәбијјата бөјүк һәвәс вә марaг тәрбијә

Scanned with CamScanner

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

Јени инсаны тәрбијә едиб јетишдирмәк коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин зәрури вә ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил едир. Белә бир тәрбијәнин мүһүм васитәләриндән бири дә үмумијјәтлә естетик тәрбијәдир. Бу тәрбијәнин хүсуси вәзифәләри вардыр. Професcор М. Ч. Чәфәров бу вәзифәләрдән бәһс едәрәк јазыр:

— Тәбиәт көзәлликләрини дујмаг, бу көзәлликләрдән дәрин зөвг ала билмәк вә тәбиәти даһа да көзәләлшдирмәк габилијјәтинин тәрбијәси, варлығын кизли галан сирләрини өјрәнмәјә, тәбиәти фәтһ етмәјә чошгун һәвәсин тәрбијәси; инсан мә'нәви аләминдә формалашан көзәлликләри, јени инсанын әхлаги, зеһни вә физики көзәллијини дујмаг, гијмәтләндирмәк габилијјәтинин тәрбијәси, һәјатын, өмрүн көзәллијини, ичтимаи үнсијјәтдәки көзәллији дујмаг вә гијмәтләндирмәк габилијјәтинин, чошгун һәјат ешгинин, јашамаг вә јашатмаг ешгинин вә никбин руһун тәрбијәси, ичтимаи-фајдалы әмәјә, фајдалы шәхси тәшәббүсә, јарадычылыға, гуручулуга мәһәббәт һиссинин тәрбијәси; һәр кәсдә өз мә'нәви аләмини, әхлагыны, рәфтарыны даһа да көзәлләшдирмәк игтидары вә ифадәсинин тәрбијәси; инчәсәнәтдә олан көзәллији дујмаг вә гијмәтләндирмәк габилијјәтинин, јүксәк естетик зөвгүн көзәлликлә ејбәчәрлији кәскин шәкилдә фәргләндирмәк габилијјәтинин тәрбијәси, нәһајәт, сәнәтин бу вә ја башга бир саһәсиндә өзүнү хүсусилә көстәрән исте'дадларын тәрбијәси — бүтүн булар мәктәбдә естетик тәрбијәнин гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдир («Естетик тәрбијә, аилә вә мәктәб», «Маариф», 1967, сәһ. 6—7).

Одур ки, мүәллимләримиз бу мәсәлә илә чидди мәшгул олур, мәктәблиләрин естетик тәрбијәсинә хүсуси фикир верирләр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин республика ушаг бәдии тәрбијә методкабинети тәрәфиндән бурахылмыш ики китабча бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. Ашағыда һәмин китабчаларын гыса хүласәсини веририк:

«ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН»

Ибтидаи синиф мүәллимләринә методик көмәк мәгсәдини изләјән һәмин китабчада мүәллиф јазыр ки, естетик тәрбијәнин әсасы аиләдә гојулур. Ушаг тәмизлијә риајәт етмәји, сәлигә вә зөвглә кејинмәји, мәдәни давранмағын гајдаларыны илк дәфә аиләдә дәрк едир. Мусигини, маһныны әввәлчә евдә динләјир. Бир сөзлә, онда естетик зөвг вә көзәллијә доғру мејлин илк рүшејмләри аиләдә јараныр. Ушагларын коммунизм тәрбијәсини мәктәб аилә илә сых әлагәјә кирмәдән, мүвәффәгијјәтлә һәлл едә билмәз.

Ушағын естетик дүнјабахышынын формалашмасы просеси исә мәктәбдә мүәллимин рәһбәрлији алтында јеринә јетирилир. Тәчрүбәли габагчыл мүәллимләримиз бу ишә шакирдин мәктәбә гәдәм гојдуғу илк күндән башлајырлар. Онларын бу иши нечә апардыглары илә мараглананлар һәмин китабчаны охумагла өјрәнә биләрләр.

Китабчанын мүндәричаты беләдир: «Бир нечә сөз», «Естетик тәрбијә һаггында», «Ибтидаи синифләрдә ана дилинин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин естетик тәрбијәси һаггында», «Нәгмә дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәси һаггында», «Рәсм дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәси», вә «Әмәк дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәси».

Методик вәсаитин мүәллифи А. Гулијева јолдашдыр.

«БӘДИИ ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ДӘРНӘКЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘСИ»

Охучулара тәгдим олунан һәмин методик вәсаит V—VIII синиф шакирдләринин бәдии јарадычылыг дәрнәкләриндә естетик тәрбијәсинә һәср олунмушдур.

Әдәбијјат дәрнәјинин фәалијјәтиндән бәһс едән мүәллиф јазыр ки, бәдии әдәбијјат шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә мүһүм јер тутур. Бәдии әсәрләр шакирдләрин һиссләринә вә давранышларына тә'сир едир, онларын «емосионал савадсызлығы»нын арадан галдырылмасына көмәк едир. Бу чәһәтдән Зәрдаб рајонундакы Сејидләр кәнд сәккизиллик мәктәбиндә шакирдләрин мәһз бу руһда тәрбијә олунмасына фикир верилир. Мәктәбин әдәбијјат дәрнәјиндә 85 нәфәр шакирд вардыр. Шакирдләрин астетик тәрбијәси мәгсәди илә дәрнәкдә бир сыра тәдбирләрдән кениш истифадә олунур. Мәсәлән, естетик тәрбијәнин ајры-ајры мәсәләләринә даир сөһбәтләр, мә'рузә вә мүһазирәләр, диспутлар бәдии әсәрләрин мүзакирәси, бәдии гираәт кими тәдбирләр кечирилир. Бу тәдбирләрин јахшы кечирилмәси үчүн габагчадан мүвафг һазырлыг иши көрүлүр. Бәдии әсәрләр габагчадан сечилир, мә'рузәчиләр мүәјјәнләшдирилир, әсәрин охунулмасы бүтүн шакирдләрә тапшырылыр, әсәрә аид онларын гаршысында мүвафиг суаллар гојулур, бир нечә шакирд чыхышлара һазырлашдырылыр. Бу заман V—VIII синифләрин тәдрис програмларына дахил олан әсәрләрин мүзакирәсинә кениш јер верилир...

Сонра мүәллиф көстәрир ки, мәктәбдә шакирдләрдә китаба мәһәббәт тәрбијә етмәк мәгсәди илә хүсуси сөһбәт-мүһазирәләр тәшкил олунур.

Шакирдләрин ајдын, көзәл вә рәван данышыг бачарығына јијәләнә билмәләри, онларын нитгләринин кетдикчә даһа да көзәлләшмәси, рәван, сәлис, сәһвсиз китаб охуја билмәләри үчүн дә мүхтәлиф тәдбирләр кечирилир...

Шифаһи халг әдәбијјатынын бөјүк тәрбијәви ролу олдуғуну нәзәрә алараг мәшғәләләрдә бу әдәбијјата бөјүк һәвәс вә мараг тәрбијә

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

олунмагдан әлавә, бундан јерли-јериндә истифадә едилмәси дә шакирдләрә өјрәдилир...

Әдәбијјат дәрнәјинин хәтти илә «Кәнч әдәбијјатчы» дивар гәзети бурахылыр. Бурада шакирдләрин топладыглары аталар сөзләри, зәрб-мәсәлләр, бајатылар вә халг әдәбијјатынын дикәр нүмунәләри дәрч олунур. Бә'зән бунларын мә'насынын ачылмасы шакирдләрдән тәләб олунур. Онлар јолдашларына, ја да, ата-аналарына, бабаларына вә б. мүрачиәт етмәли олурлар. Бу мүнасибәтлә ушаглара верилән ағыллы изаһатлар онлары фәрәһләндирир, онлары әгли, әхлаги вә естетик чәһәтдән тәрбијә едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, дәрнәкдә естетик тәрбијә ишинин һәртәрәфли апарылмасы, шакирдләрин бәдии исте'дадыны артырыр, онлары ше'р, һекајә, мәзмунлу мәгаләләр јаза билмәк сәвијјәсинә галдырыр.

Мүәллиф, «Драм дәрнәји» башлығы алтында етдији сөһбәтдә јазыр ки, шакирдләрин естетик тәрбијәси илә тәкчә пешәкар театрлар дејил, һәмчинин мәктәб драм дәрнәкләри дә мәшғул олурлар. О чүмләдән рајонун Көрпүкәнд сәккизиллик мәктәбин драм дәрнәји коллективи, (рәһбәри М. Рәһимовдур) чалышыр ки, сәнәтин бүтүн кәзәллији вә чазибәдарлығы, онун естетик мәзмуну коллективин ифасында даһа парлаг нәзәрә чарпсын, шакирдләр әсәрә бахдыгдан сонра әсасән бир шеј һаггында — һәјат һаггында дүшүнсүн, тамашада көрдүјү илә һәјаты мүгајисә етсин, һәјатда нәјин чиркин, нәјин көзәл олдуғуну көрсүн, бунлары гијмәтләндирә, гәлбән һәмин көзәлликләрлә јашаја билсин.

М. Рәһимов драм коллективиндә тамашаларын һазырланмасыны әсасән үч формада: а) стол архасында; б) гурма декорлар арасында; в) сәһнәдә апарыр. Дәрнәкдә күнүн нәбзи илә сәсләнән әсәрләрдән әлавә, әхлаги мәсәләләрдән достлуг, јолдашлыг, коллективчилик вә с. мәсәләләрә дә јер верир. Белә әсәрләрин тамашасы һәм ифачыларда, һәм дә тамашачыларда јүксәк естетик һиссләр доғурур. Әсәрин мүасир һәјатла нечә сәсләшдијини, һәм ифачыларын, һәм дә тамашачыларын тәрбијәсинә верәчәји хејир нәзәрә алындыгдан сонра, образларын ифа едилмәси ишиндә гаршыја чыха биләчәк чәтинликләр вә бунларын арадан галдырылмасы үчүн мүвафиг үсул, пријомлар мүәјјәнләшдирилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәб драм дәрнәјиндә иштирак едән шакирдләр тәһсилдә фәаллыг көстәрдикләри кими һәјат вә мәишәтдә дә нүмунәви олурлар.

Мәктәбдә тарихи күнләрдә, бајрамларда бир гајда олараг драм әсәрләри көстәрилир. Кәнд чамаатына вахташыры тамашалар көстәрилмәси ән'әнәјә чеврилмишдир. Фото дәрнәјинин үзвләри исә көстәрилән һәр јени тамашаја аид хүсуси фото сәрки тәшкил едирләр. Белә сәркиләр хатирә кими мәктәбдә сахланылыр.

Дәрнәкдә апарылан јарадычылыг иши һәвәскарлары инчәсәнәт аләминә чәлб едир, онларын өз кәләчәк һәјат јолуну мүәјјәнләшдирмәсинә көмәк едир. Мәсәлән, коллективин үзвләриндән Н. Бабајев Ағдам мусиги мәктәбини битирмишдир. О, Ағдам Халг Јарадычылыг Театрында ишләјир вә и. а.

CamScanner ile tarandı

Мүшаһидәләр көстәрир ки, драм дәрнәји мәшғәләләри шакирд коллективини мөһкәмләндирир. Дәрнәјин үзвләринин естетик мәдәнијјәти вә јарадычылыг габилијјәти нормал инкишаф едир.

«Маһны вә рәгс» дәрнәјинин фәалијјәтиндән бәһс едән китабчанын мүәллифи көстәрир ки, бунларын һәр икиси естетик тәрбијәнин мүһүм васитәләриндәндир, һәр икиси шакирдләри әјләндирир. Рајонун Сејидләр кәнд мәктәбиндәки маһны вә рәгс дәрнәји дә бу мәгсәдлә тәшкил олунмушдур.

Мәктәбдә нәғмә вә хор шәбәкәсинин рәһбәри К. Исмајылова маһнылары шакирдләрә өјрәдәркән әввәлчә маһнынын сөзләрини јаздырыр, онлары фонетик чәһәтдән тәһлил едир. Бурада тәләффүз, вурғуларын јери, гоша саитләр вә с. изаһ олунур. Маһны әмәк гәһрәманына итһаф олунмушса, әмәк адамынын шәрәфли ишиндән данышылыр, маһнынын сөзләринин вә мусигинин мүәллифләри һаггында мә'лумат верилир. Новбәти мәшғәләләрдә мәтн әзбәр сөјләтдирилир, онун там дүзкүн охунушу гуртардыгдан сонра методик чәһәтдән өјрәнилмәсинә башланыр.

Дәрнәкдә шакирдләр әмәк вә әмәк гәһрәманларына һәср едилмиш бир чох маһнылар өјрәнмишләр. Мусиги дәрнәјиндә муғамларын өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. Муғамларын өјрәнилмәси анчаг әјләнчә үчүн дејил, шакирдләрин естетик дүнјабахышыны инкишаф етдирмәк, коммунизм чәмијјәтинә лајиг адамлар јетишдирмәк үчүн бир тәрбијә васитәси кими истифадә едилир.

Мәктәбин хорунда оғланлар вә гызлар иштирак едирләр.

Хор дәрнәјинин програмында Азәрбајчан нефтчиләринин, тарла зәһмәткешләринин јарадычы әмәјини тәрәннүм едән вокал-хореографик композисијалар хүсуси јер тутур.

Тәкчә маһнылар дејил, рәгс дә мәктәблиләрә бөјүк зовг верир. Һәм дә рәгс јалныз естетик тәрбијә чәһәтинчә дејил, шакирдләрин әхлаги вә физики тәрбијәси үчүн дә әһәмијјәтлидир. Бу дәрнәјә К. Аббасова јолдаш рәһбәрлик едир.

Аббасова чалышыр ки, рәгсләрин чоху хорун мүшајиәти илә ифа олунсун. Тәчрүбә көстәрир ки, кичик репликалар вә әлчалмалар рәгсин ифа темпини сүр'әтләндирир, ифачыда јүксәк әһвали-руһијјә доғурур. Јери кәлмишкән көстәрмәк лазымдыр ки, мәишәтдә хошакәлмәз һаллара гаршы мүбаризәдә рәгсләр бөјүк рол ојнајыр.

Китабчада Көјчај шәһәриндәки 3 нөмрәли мәктәбин мүәллим коллективинин дә шакирдләрин естетик тәрбијәси илә чидди мәшғул олмаларындан сөһбәт кедир. Бурада мәктәбин рәсм мүәллими С. Т. Әфәндијева тәрәфиндән тәшкил олунмуш рәсм дәрнәји бөјүк фәалијјәт көстәрир. О, дәрнәкдә шакирдләрин шәхси јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк, тәсвири инчәсәнәт әсәрләри һаггында мүһазирәләр охумаг, ајры-ајры рәсм әсәрләринин мүзакирәси, чәкилмиш рәсмләрин сәркисинин тәшкили, рус вә азәри рәссамларынын һәјат вә јарадычылығыны өјрәнмәк, онларын әсәрләриндән ибарәт сәркиләр тәшкил етмәк вә с. тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини мүнтәзәм тәшкил едир.

Шакирдләрин тә'лим-тәрбијә просесиндә рәсмин натурадан, мөвзу вә декоратив нөвләри үзрә газандыглары бачарыглар дәрнәкдә даһа да кенишләнир, вәрдишә чеврилир.

«Бәдии јарадычылыг дәрнәкләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин тәшкили тәчрүбәсиндән» адлы китабчанын сонунда мүәллиф

јазыр ки, һаггында данышдығымыз дәрнәк мәшғәләләри илә шакирдләрин естетик тәрбијәси мәһдудлашмыр, бу иидә истифадә едилмәси иш формалары чохдур.

Мүәллимләр, дәрнәк рәһбәрләри, пионер вә комсомол тәшкилатлары мәктәбин имкан вә шәраитиндән асылы олараг китабчада көстәрилән иш формаларындан даһа әлверишли оланларыны сечмәли вә бунлардан һәртәрәфли истифадә етмәк јолу илә мәктәблиләрин естетик тәрбијәсини коммунизм гуручулуғу дөврүнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гурмаға чалышмалыдырлар.

Китабчанын мүәллифи Ә. Мәммәдовдур.

«МӘКТӘБЛӘРДӘ СИНИФДӘНКӘНАР ИШЛӘРИН ТӘШКИЛИ ВӘ КЕЧИРИЛМӘСИ»

Коммунизм адамынын тәрбијә олунмасында совет мәктәби мүстәсна дәрәчәдә бөјүк рол ојнајыр.

Тә'лимин әсас тәшкилат формасы олан дәрсин тә'лим-тәрбијә ишиндә нә гәдәр бөјүк ролу олса да, ишин јалныз бу формасы илә кифајәтләнмәк олмаз. Јалныз дәрслә мәктәб гаршысында дуран бүтүн вәзифәләри һәјата кечирмәк мүмкүн дејилдир. Бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә синифдәнкәнар ишләр дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси тәрәфиндән бурахылмыш «Мәктәбләрдә синифдәнкәнар ишләрин тәшкили вә кечирилмәси» адлы методик вәсаитдә синифдәнкәнар ишин әһәмијјәти, мәзмуну вә онун формаларындан бәһс олунур.

Методик вәсаитдә белә бир суал верилир: — Синифдәнкәнар иш нәјә дејилир?

Сонра методик вәсаитдә бу суала кенишлији илә чаваб верилир. Һәмчинин республикамызын мәктәбләриндә чалышан мүәллимләрин бу саһәдә апардыглары ишләрдән нүмунәләр верилир.

Методик вәсаити педагожи елмләр намизәди Б. Абдуллајев тәртиб етмишдир.

«ЗӨВГ, ДӘБ, КЕЈИМ»

Китабчанын мүәллифи А. Микајылов әсәринин әввәлләриндә өз охучусуна мүрачиәтлә белә бир суал верир:

— Зөвг нәдир?

Сонра мүәллиф бу суала әтрафлы чаваб верир. Һәтта зөвгүн нә демәк олдуғуну сөјләмәздән әввәл, она тарихи бир нәзәр салараг, бу ифадәнин әсрләрдән бәри нә кими мә'на кәсб етдијини, онун мәншәјини, тәбиәтини дә араншдырыр вә бүтүн бунлара әтрафлы, мәзмунлу чаваб верир.

Мүәллиф китабчада дәб вә кејим һаггында да өз охучуларына кениш вә әтрафлы мә'лумат верир.

«Зөвг, дәб, кејим» китабчасында һәр бир совет адамынын күндәлик мәишәт ганунуна чеврилән көзәлликләри көрүб дуја билмәси, һәјатымызын әсас тәләби олан көзәллик гануну илә гуруб-јаратмағы бачармасы, дәбә ујғун көзәл вә јарашыглы кејинмәси, јашадығы мәнзилини мүасир дәбдә бәзәмәји бачармасы, мәдәни давранмасы мәсәләләриндән, һабелә инсанын заһири көзәлликләриндән бәһс олунур.

Китабчаны «Азәрнәшр» бурахмышдыр.

CS CamScanner ile tarandı

«ОКТЈАБР ИНГИЛАБЫ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛЧИЛИЈИ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту «Октјабр ингилабы вә Азәрбајчан дилчилији мәсәләләри» адлы мәгаләләр мәчмуәсини нәшр етмишдир.

Мәчмуәнин илк сәһифәси профессор М. Ш. Ширәлијевин «Октјабр ингилабы вә азәри дилчилијинин наилијјәтләри» адлы мәгаләси илә башланыр. Мәгаләдә дејилир ки, 1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулду. Бу, азәри дилинин инкишафына, онун чичәкләнмәсинә вә гол-ганад ачмасына лазым олан бүтүн имканлары јаратды. Азәри дилинин али мәктәбләрдә тәдриси — университетин филоложи, педагожи институтларын дил вә әдәбијјат факүлтәләриндә мүасир азәри дили, онун тарихи, диалектләри һаггында елми курсларын кечилмәси азәри дилинин бу саһәләрини дәрин елми әсасларда өјрәнмәк вә бунлара аид санбаллы әсәрләр јазылмасыны, кадрлар һазырланмасыны ән мүһүм вәзифә кими гаршыја гојмуш олду.

Дилчиләримиз кәркин әмәк вә зәһмәт нәтичәсиндә аз бир вахт ичәрисиндә бу вәзифәләрин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмишләр.

1950-чи илдән сонра исә совет дилчилијинин инкишафы илә әлагәдар олараг азәри дилчилији саһәсиндә дә бөјүк јүксәлиш башланмышдыр. Мүасир азәри дили грамматикасы даһа дәрин елми тәһлил әсасында тәдгиг едилир, бир сыра мүбаһисәли вә мүрәккәб мәсәләләр азәри дили материалларындан чыхыш едәрәк һәлл олунур.

Совет түрколожијасында елми грамматиканын нәзәри саһәсиндә *азәри дилчиләринин әлдә етдији наилијјәтләр чох гијмәтлидир.*

1950-чи илләрә гәдәр һәлә мәктәб грамматикасы чәрчивәсиндән кәнара чыхмајан азәри дилинин синтаксиси дә сон 15 ил әрзиндә бөјүк инкишаф јолу кечмишдир.

Синтаксис саһәсиндә дә азәри дилчилији бир сыра елми нәзәри көрүшләри илә түрколожијада көркәмли јерләрдән бирини тутмагдадыр.

Азәри дилчилијинин совет дөврүндә әлдә етдији бөјүк наилијјәтләрдән бири дә лүғәтчилик саһәсидир. Азәри лүғәтчиләри лүғәт тәртиб етмәклә кифајәтләнмәјиб, лүғәтчилијин нәзәри мәсәләләринә даир марагла мәгалә вә монографијалар да јазмышлар.

«Азәрбајчан дили изаһлы лүғәтинин нәзәри әссалары»нын мејдана кәлмәси лүғәтчилијимиз тарихиндә мүһүм бир һадисәдир... Азәри лексиколожијасы саһәсиндә дә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр... Сон илләрдә нитг мәдәнијјәтинә артан марагла әлагәдар олараг дилчиләримиз тәрәфиндән мүасир азәри дилинин үслубијјатына даир дә бир сыра тәдгигатлар апарылмышдыр.

Азәри дилчилијинин өн сыраларында кедән азәри диалектоложијасы һазырда Совет Иттифагында түрк дилләри диалектләринин өјрәнилмәси ишинә рәһбәрлик едир...

Әдәбијјат вә Дил Институтунун диалектологлары дүнјада илк дәфә олараг азәри диалектләринин бир групуну дилчилик чоғрафијасы үсулу илә өјрәнәрәк онун диалектоложи атласыны һазырламышлар... Дил тарихини өјрәнмәк саһәсиндә дә сон илләрдә бир сыра ишләр көрүлмүшдүр...

Scanned with CamScanner

З. Будагова, А. Асланов, Р. Хәлилов, В. Әлиjевин бирликдә jаздыглары «Грамматика мәсәләләринин тәдгиги» мәгаләсиндә сон 50 илдә азәри дили саһәсиндә бөjүк ишләр көрүлдүjүндән бәhс олунур.

Ә. Ә. Оручовун «Азәрбаjчан лүғәтчилиjи jени мәрһәләдә» адлы мәгаләсиндә Азәрбаjчанда лүғәтчилик ишинин jалныз Совет hакимиjjәти илләриндә кенишләнмәjә башламасындан данышылыр.

И. Һ. Абдуллаjевин «Иран дилләри вә онларын тәдгигинә даир» мәгаләсиндә Иран дилләринин һәм Иран дөвләти әразисиндә, һәм дә онун һүдудларындан хеjли кәнарда—Әфганыстан, Орта Асиjа, Шимали Гафгаз, Чин, Пакистан, Түркиjә, Ираг, Суриjада, Азәрбаjчан вә Ермәнистан республикаларында чох кениш бир саһәдә jаjылмасындан бәhс олунур.

Бунлардан әлавә, мәчмуәдә М. Чаһанкировун «XIX әср Азәрбаjчан дилчилиjи вә М. Ф. Ахундов», И. Вәлиjевин «Китаби—Дәдә Горгуд» абидәсиндә шүһуди кечмиш заманын бә'зи хүсусиjjәтләри», М. И. Исламовун «Азәрбаjчан дили диалектоложи атласынын тәртиби принсипләринә даир», З. И. Будагованын «Метафора вә мүгаjисә бәдии тәсвир васитәси кими», М. Адиловун «Совет дөврү ше'р дилимизин әсас хүсусиjjәтләри», Ш. М. Абдуллаjевин «Нитгин фонетик ваһидләри һаггында», Б. Т. Абдуллаjевин «Лексик-семантик сөз груплары һаггында», К. J. Әлиjевин «Азәрбаjчан совет дилчилиjиндә фразеолокиjанын тәдгиги», Н. Р. Рәмиззадәнин «Синоним идиоматик ифадәләр вә онларын вариантлары һаггында» адлы мәгаләләри дә вардыр.

Һәмчинин А. Чавадовун «Мүасир Азәрбаjчан дилиндә шәхсиз чүмләләр», Ә. К. Әләкбәровун «Дилин сәс гурулушунун өjрәнилмәсинә даир бә'зи үмуми мәсәләләр», Ш. М. Сәдиjевин «Азәрбаjчан ССР-дә Ибер-Гафгаз дилләринин өjрәнилмәси» вә В. Гукасjанын «Гафгаз Албаниjасы jазысынын өjрәнилмәси тарихиндән адлы мәгаләләр дә мәчмуәдә рус дилиндә верилмишдир.

«ХАРИЧИ ДИЛ ДӘРСЛӘРИНДӘ МАГНИТОФОН»

Харичи дил мүәллимләри хүсусилә сон заманларда шакирдләрин нитг инкишафына даһа артыг фикир верирләр. Бу мәгсәдлә тә'лим заманы бир сыра jени үсул вә приjомлардан истифадә едирләр. Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдә техники васитәләрин нөвләриндән бири олан диафилм вә магнитофонун ролу бөjүкдүр. Бунлардан биринчиси һаггында бир груп мүәллиф коллективи тәрәфиндән 1966-чы илдә «Харичи дил дәрсләриндә диафилм» адлы китабча бурахылмышдыр. Лакин һәлә бу вахта кими магнитофон үзрә мүәллимләримизә дүзкүн истигамәт верән санбаллы бир методик вәсаит jох иди. Ф. Сеjидов тәрәфиндән jазылмыш «Харичи дил дәрсләриндә магнитофон» адлы китабча һәмин бошлуғу гисмән дә олса арадан галдырмаға хидмәт едир.

Һәмин китабчада магнитофонла мәшгетмә системи вә онунла ишләмә үсулундан бәhс олунур.

Китабчада бир чох чалышмалар верилмишдир. Бу чалышмалардан әсас мәгсәд шакирдләрә харичи дил үзрә нитг мәдәниjjәти вәрдишләри ашыламагдан ибарәтдир. Һәмин чалышмалар вәсаитдә белә груплашдырылмышдыр: дүзкүн тәләффүз етмәк үчүн мәшгләр; харичи дилә гулаг асмаг вә ону анламаг габилиjjәтини инкишаф етдирән

CamScanner ile taranan

мәшгләр; грамматик конструксиjаларын вә дил моделләринин автоматлашдырылмасы; шифаһи нитг вәрдишләринин инкишафы.

Вәсаит орта мәктәб мүәллимләри үчүн һазырланмышдыр. Ондан али мәктәб тәләбәләри дә истифадә едә биләрләр.

«АЗӘРБАJЧАН ДИЛИ ОРФОГРАФИJАСЫ ТӘДРИСИНИН ЕЛМИ ӘСАСЛАРЫ

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири дә кәнч нәсли дүзкүн jазы вәрдишләринә jиjәләндирмәкдән ибарәтдир. Бу чәһәтдән Ә. Ә. Әфәндизадә jолдашын «Маариф» нәшриjjаты тәрәфиндән бурахылмыш «Азәрбаjчан дили орфографиjасы тәдрисинин елми әсаслары» адлы китабчасы мүәллимләримиз үчүн фаjдалы методик вәсаит саjыла биләр. Бу һагда китабчанын киришиндә деjилир ки, охучулара тәгдим олунан бу әсәрдә азәри дили jазысы вә о чүмләдән орфографиjасынын башлыча хүсусиjjәтләрини характеризә етмәк вә бурадан да дүзкүн jазы тә'лиминә аид мүвафиг методик нәтичәләр чыхармаг мәгсәди гаршыjа гоjулмушдур. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әсәрдә азәри дили jазысынын хүсусиjjәтләри һаггында сөjләнилмиш фикирләр, еләчә дә jазы тә'лиминә аид чыхарылмыш нәтичәләр, әсасән, үмуми характер дашыjыр; белә ки, бунлар конкрет синиф вә jа орфографиjадан аjры-аjры мөвзуларын тәдриси илә гәсдән әлагәләндирилмәмишдир. Чүнки азәри дилиндән дәрс деjән һәр бир мүәллим, һансы синифдә ишләмәсиндән асылы олмаjараг, jазымызын, о чүмләдән орфографиjамызын хүсусиjjәтләринә еjни дәрәчәдә дәриндән бәләд олмалыдыр.

Әсәрдә ирәли сүрүлмүш методик мүлаһизәләрдән чоху дәфәләрлә мәктәб тәчрүбәсиндә jохланылмыш, сынагдан кечирилмишдир. Һәмин мүлаһизәләр, әсасән, експериментал тәдгигатын нәтичәләри кими меjдана чыхмышдыр.

«АЗӘРБАJЧАН СОВЕТ КОМЕДИJАСЫНЫН ИНКИШАФ JОЛЛАРЫ

Күлүш инсанын мә'нәви тәләбидир, инсанда ән jүксәк дахили кеjфиjjәтләрдән биридир. Инсан өмрү боjу бу кеjфиjjәти ифадә едән әсәрләр jарадачагдыр. Бу әсәр нөвләриндән бири дә Н. Гулиjевин «Азәрбаjчан совет комедиjасынын инкишаф jоллары» әсәридир.

Мүәллиф әсәринә «1930-чу илләрә гәдәр Азәрбаjчан совет комедиjасынын инкишафына үмуми бир нәзәр» адлы киришлә башлаjыр. О, бу киришдә көстәрир ки, 20-чи илләрдән башлаjараг jазычылар ингилабдан әввәлки әдәбиjjатын реализм, хәлглик, инсанпәрвәрлик, беjнәлмиләлчилик кими көзәл ән'әнәләрини инкишаф етдирмәклә јанашы jени ән'әнәләр jаратмаға башладылар. Һәмин илләрдә Азәрбаjчан совет комедиjасынын да илк нүмунәләри jаранды. Белә ки, һәмин илләрдә кичик формалы пjесләр вә сатирик характер дашыjан сәһнәчикләр тамашаjа гоjулмаға башлады. М. С. Ордубадинин «Октjабр ингилабы» адлы пjеси театр репертуарында диггәтәлаjиг һадисәләрдән бири олду. Бунун ардынач һәмин мүәллиф «Чәмиjjәти — Әгвам» комедиjасыны jазды.

М .С. Ордубадинин «Саботажникләр» пjесиндә рүшеjм һалында олса да, jени совет комедиjасынын илк үнсүрләри көрүнмәjә башлады.

Scanned with CamScanner

Бу заман һәмин театр үчүн ән чох әсәр јазан мүәллифләрдән бири дә С. С. Ахундов олмушдур. Онун Совет һакимијјәтинин илк илләриндә халглар достлуғуну тәрәннүм едән «Шејтан», «Гаранлыгдан ишыга», гадын азадлыгына һәср едилмиш «Шаһсәнәм вә Күлнари» пјесләри театрда мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур.

1920-чи илләрдә мөвһумат вә чәһаләт Азәрбајчан кәндиндә һәлә чох дәрин көкләрә малик иди. Бу мөвзу илә әлагәдар олараг тамашаја гојулан әсәрләрин ичәрисиндә ССРИ халг артисти М. А. Әлијевин һәчмчә бөјүк олмајан «Орда еле, бурда белә», «Мәшәди евләнир», «Нечә ган агламасын», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Дәли јығынчағы» пјесләри диггәти чәлб едир.

Јени совет комедијасы М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш, Ә. Һагвердијев, Н. Б. Вәзиров, С. С. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә кими гүдрәтли сәнәткарларымыз тәрәфиндән инкишаф етдирилән классик комедијамызын ән јахшы ән'әнәләри әсасында јараныр вә мөһкәмләнирди. Бу заман совет һәјатынын тәрәннүмү, сәһнәдә мүсбәт совет адамынын образы кет-кедә әсас јер тутурду.

Бундан сонра мүәллиф әсәриндә 1930-чу илләрдә Азәрбајчан совет комедијасындан бәһс едир.

Беләликлә, 30-чу илләр драматуркијамыз Азәрбајчан совет комедијасынын мүстәгил әдәби жанр кими мејдана чыхмасы вә инкишаф етмәси үчүн лазыми шәраит јаратды. Ч. Чаббарлы, М. Ибраһимов, С. Вурғун өз драм әсәрләриндә комик һадисәләрә вә комик сурәтләрә кениш јер вермәклә, јаранмагда олан биринчи совет комедијасынын тематикасыны, жанр вә бәдии сәнәткарлыг јолларыны мүәјјәнләшдирдиләр.

30-чу илләрин ахырына доғру Азәрбајчан совет комедијасы мүстәгил жанр кими тәшәккүл едиб јашамага башлады. Бу ишдә С. Рәһманын хидмәти ајрыча гејд олунмалыдыр.

Сонра да мүәллиф әсәриндә комедијамызын јүксәлиш јоллары (1940—1950-чи илләр) һаггында мә'лумат верир. Көстәрир ки, бу илләрдә Ч. Чаббарлы јолуну давам етдирән М. Ибраһимов, С. Вурғун, М. Һүсејн, И. Әфәндијев, Ч. Мәчнунбәјов вә б. кими мүәллифләрин әсәрләриндә гүввәтли комизмә, шән күлүшә, һәјат вә мүбаризәјә чағыран сағлам јумора вә сатираја раст кәлирик.

Бүтүн јухарыда гејд етдијимиз мәсәләләр һаггында әтрафлы вә дәрин мә'лумат алмаг истәјәнләр «Азәрбајчан совет комедијасынын инкишаф јоллары» адлы әсәрә мүрачиәт едә биләрләр.

Һәмин китабча 1962-чи илдә нәшр олунмушдур.

«СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫ ВӘ ЈЕНИ ИНСАН ТӘРБИЈӘСИ»

Бу күн мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә алан шакирдләр сабаһкы коммунизм чәмијјәтинин һәгиги гуручулары сырасына дахил олачаг, һәмин чәмијјәтдә јашајачаг, гуруб јарадачаглар. Буна көрә дә Сов.ИКП XXII гурултајы коммунизм чәмијјәти адамынын формалашмасы мәсәләсини дөврүмүзүн ән актуал вә вачиб бир проблеми кими ирәли сүрмүшдүр. Одур ки, инди мәктәбләримиздә јүксәк әхлаги кејфијјәтләрә малик јени инсан тәрбијә едиб јетишдирмәк мәсәләси идеоложи ишимизин ән әсас вәзифәләриндән бири кими гаршыда дурур.

CamScanner ile tarandı

Коммунист чәмијјәтиндә јашајыб јаратмага габил олан јени инсан нечә олмалыдыр? Милјонларла адамлары дүшүндүрән бу суалын чавабы коммунизм гуручуларынын әхлаг кодексиндә чох ајдын вә конкрет шәкилдә шәрһ едилмишдир. Бу принсипләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

— Дүзлүк вә доғручулуг, мә'нәви сафлыг, ичтимаи вә шәхси һәјатда садәлик вә тәвазөкарлыг,

— аиләдә гаршылыглы һөрмәт, ушагларын тәрбијәси гајғысына галмаг;

— һагсызлыға, мүфтәхорлуга, әлијәјрилијә, мәнсәбпәрәстлијә, гәнимәтчилијә гаршы барышмазлыг әсас көтүрүлүр.

Бу принсипләрдән ирәли кәлән вә коммунизм гуручулуғу просесиндә формалашан мә'нәви кејфијјәтләр совет адамларынын дөнмәз һәјат әгидәсинә, шүурлу дахили инамына чеврилмәлидир. Бу мә'нада индики шәраитдә кәләчәјимиз олан јени нәслин һәр чәһәтдән мүасир руһда тәрбијәси хүсуси, һәм дә сијаси әһәмијјәт кәсб едир. Бу нәсил елә тәрбијә едилмәлидир ки, һәр һансы иртича илә тәрәггинин үз-үзә кәлдији чаһаншүмул мәфкурә мүбаризәләринин әсил маһијјәтини дүзкүн дәрк едиб, һәјатда өз мөвгејинин гәти мүәјјәнләшдирә билсин. Һәгигәтә, әдаләтә, көзәллијә вә тәрәггијә хидмәт етмәјә һәр тәрәфли һазыр олсун вә унутмасын ки, мүасир һәјатла ајаглаша билмәк, јенилијә, көзәллијә һәссас, көһнәлијә, ејбәчәрлијә амансыз олмаг, инсанлыг үчүн, халг, Вәтән үчүн хејирли ишләр көрмәк, даима ирәлијә бахмаг, бу күнүн даһа парлаг кәләчәји һаггында дүшүнмәк вә чарпышмаг онун һәјатынын әсил мә'насыдыр.

Шакирдләри һәјата һазырламаг үчүн мүәллимләрин — о чүмләдән әдәбијјат мүәллимләринин имканы чох кенишдир. Белә ки, мәктәбдә бәдии әдәбијјат һәр шејдән әввәл тәрбијә васитәсидир. О мә'нада тәрбијә васитәсидир ки, шакирдләр охудуглары, өјрәндикләри бәдии әдәбијјат нүмунәләри, бәдии әсәрләр васитәси илә онлары әһатә едән ичтимаи мүһити, мүасир һәјаты, мүасир дүнјаны даһа дәриндән дәрк етмәк имканы әлдә едирләр. Бу да шакирдләрдә мүтәрәгги дүнјабахышынын формалашмасына көмәк едир, шакирдләрин мәрдлик, гәһрәманлыг руһунда, никбин, мүбариз руһда, Вәтәнә, халга хидмәт вә сәдагәт, инсанлара мәһәббәт, бејнәлмиләлчи олмаг руһда тәрбијәләнмәсинә сәбәб олур.

Көрүндүјү кими, јени инсан тәрбијәсиндә дикәр идеоложи тәрбијә васитәләри илә јанашы, совет әдәбијјаты да чох бөјүк рол ојнајыр. Бу чәһәтдән гардаш совет халглары әдәбијјатынын ајрылмаз бир һиссәси олан Азәрбајчан совет әдәбијјатынын коммунизм гуручусу олан јени инсанын тәрбијә едилмәсиндә ојнадығы ролун тәдгиг олунмасы мүасир дөврдә бөјүк әмәли вә нәзәри әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, З. Мәммәдовун «Совет әдәбијјаты вә јени инсан тәрбијәси» китабы бу чәһәтдән диггәти чәлб едир.

Китабдакы материаллар «Әдәбијјатын маһијјәти вә ичтимаи ролунун марксист-ленинчи анлајышы», «Әдәбијјатда коммунист дүнјабахышы принсипләринин бәдии-образлы тәчәссүмү», «зәһмәткешләрин коммунист әхлагы принсипләри руһунда тәрбијәсиндә Азәрбајчан Совет әдәбијјатынын ролу» кими бөлмәләрдә груплашдырылмышдыр.

Китабы «Азәрнәшр» бурахмышдыр.

Scanned with CamScanner

Редаксија һеј'əти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рəчəбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфəндизадə вə З. Сəмəдов.

Техники редактор М. Тофиг.

Чапа имзаланмыш 11/VII-1969-чу ил. Форматы $60\times84^1/_{16}=3,5$ кағыз вəрəги, 6,61 чап вəрəги. ФГ 05236. Сифариш 3480. Тираж 9332.

Бакы, «Коммунист» нəшријјатынын мəтбəəси.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner